

UPLC

विद्याविलास

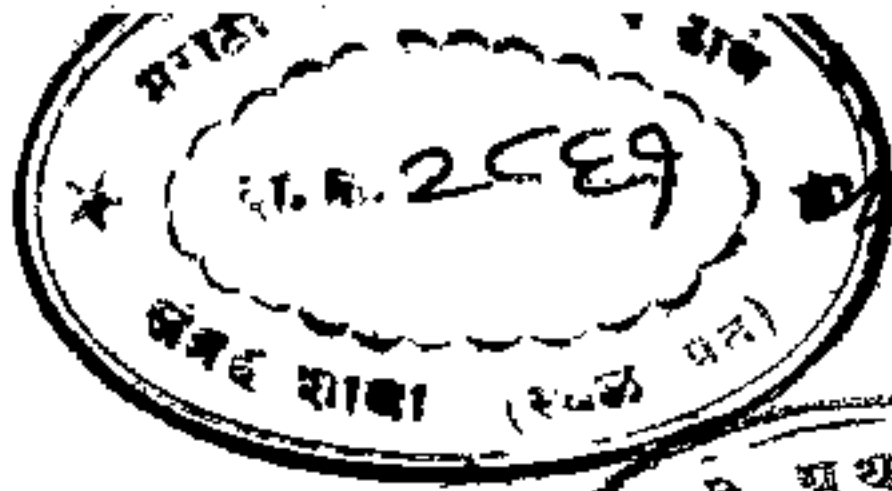

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय *काल्य*
सं. न. *१५०*

REFBK-0002861

वनाथ गणेश आणि मंडळी,
बुकसेलर्स अँड पब्लिशर्स, पुणे.

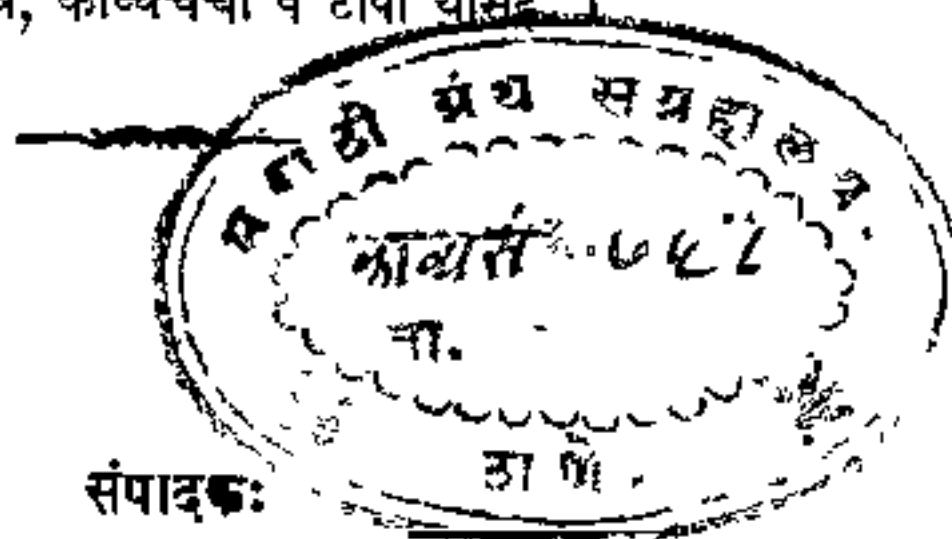
पद्मविलास.

सन १९२५-२६ चे 'मॅट्रिक्युलेशन' करिता मंजूर झालेले पुस्तक.

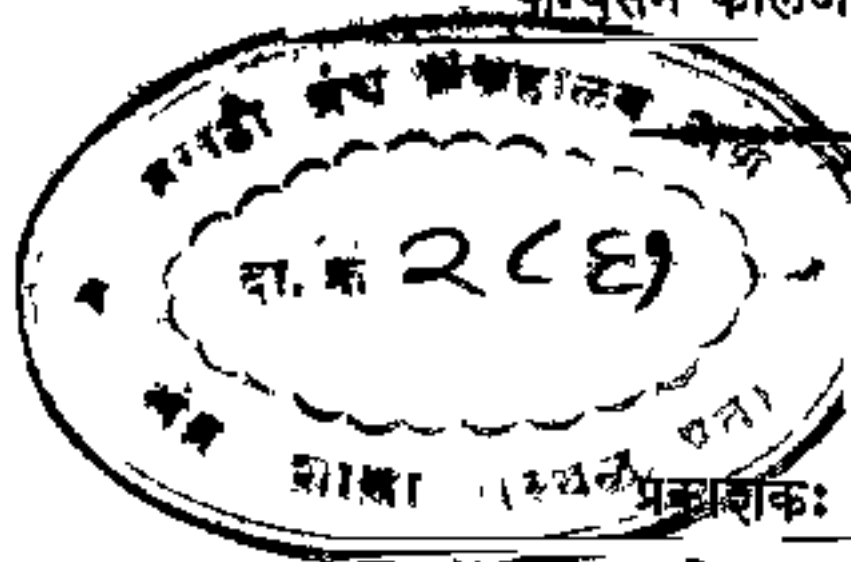
पद्यविलास.

(कविचरित्रे, काव्यचर्चा व टीपा यांसह)

संपादक:

प्रो. गणेश हरि केळकर, एम. ए.,
फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे.

REFBK-0002861

REFBK-0002861

विश्वनाथ गणेश ताम्हणकर,
विश्वनाथ गणेश आणि मंडळी, पुणे.

१९२५

किंमत १० आणे.

(सर्व हक्क प्रकाशकानें आपणाकडे ठेविले आहेत)

पुणे येथें आर्यभूषण छापखान्यांत अनंत विनायक पटवर्धन
यांनी छापिलें व विश्वनाथ गणेश नाम्हणकर यांनी १२ बुधवार
पेठ, पुणे येथें प्रसिद्ध केलें.

प्रस्तावना.

नवनीत, काव्यदोहन, रसतरंगिणी, अभिनव-काव्य-मालेचे पांच भाग, अर्वाचीन कविता व त्याचप्रमाणे मोरोपती वेंचे किंवा महाराष्ट्रवेद तुकाराम व एकनाथ इत्यादि जुन्या मराठी कवितांचे व कवींचे वेंचे चांगल्यापैकी व मराठी काव्याची व्यापक कल्पना आणून देण्याला पुरेसे आहेत. वर नमूद केलेली व त्यांसारखी इतर पुस्तके विद्यार्थ्यांनी व सामान्य वाचकांनी वाचण्याच्या योग्यतेची आहेत. मात्र प्रयत्न इतका मोठा नाही. दुय्यम शिक्षणाच्या शाळांतील व ट्रेनिंग कॉलेजांतील एखाद्या वर्षांतील विद्यार्थ्यांकरिता म्हणून हे लहानसे पुस्तक तयार केले आहे त्याचा हेतु व उपयोग हे दोन्ही मर्यादित आहेत. व या दृष्टीनेच वाचकांनी त्याकडे पहावे अशी त्यांना विनंति आहे.

आखून घेतलेल्या मर्यादित मात्र जितक्या विविध प्रकारच्या कवितेचे नमुने देता येतील तितके देण्याचा प्रयत्न केला आहे. वर्णने, कथाभाग, अभंग, जुनी नवी पदे, आख्याने, स्वतंत्र किंवा भाषांतरें, कशीहि असोत, ज्यांत काव्याचा अंश आहे, अशीच घेतली आहेत. त्यांवरून मराठी कवितेच्या विविधपणाची व गुणदोषांची थोडीशी तरी कल्पना येईल. एक दोन ठिकाणी कवींनी आत्मचरित्रपर ज्यांत लिहिले आहे असेहि उतारे घेतले आहेत त्याचा उद्देश एवढाच आहे की, काव्य वाचति असतांना त्याच्या द्वारा कवीविषयीही माहिती व्हावी व त्याच्या अतरंगाचे थोडे तरी चित्र वाचकाच्या डोळ्यांपुढे उभे रहावे. व अशाच हेतूने शेवटी टिपा देतांना कवीचे थोडेसे चरित्र, त्याच्या कवितेविषयी सामान्य माहिती व उतारे घेतले आहेत त्यांविषयी प्रस्तावनेचे दोन शब्द बहुतेक ठिकाणी दिले आहेत. शब्दांचे अर्थ मात्र फार दिले नाहीत. मूळ उतारे घेतांनाच शब्दांच्या कठिणपणामुळे कविता समजावयाला कठिण झाले नये ही काळजी थोडीफार घेतली होती व त्यामुळे अशा प्रकारची टिपणे फार देण्याची जरूरही वाटली नाही.

भाषेचे ज्ञान करून घेणे हा काही काव्य वाचण्याचा मुख्य हेतु नव्हे. काव्याने मनाला आनंद होतो, विसावा मिळतो व चांगल्या विचार-विकारांची

मनोरम दृश्ये डोळ्यापुढे राहून त्यामुळे चारित्र्याला उन्नतपणा येतो असे काव्याने निरनिराळे उपयोग आहेत. उच्च तात्त्विक विचार समजण्याला कठिण, नरिस असतात व त्यांच्यामुळे मनाला रक्षपणा येतो. परंतु कथेच्या रूपांने ते आपल्या पुढे आले म्हणजे त्यांना सहानुभूतीचा ओलावा मिळून ते कवीच्या व रसिकांच्या मनाला आनंद देतात, या गोष्टीतच काव्य वाचण्याचे व त्याचा अभ्यास करण्याचे रहस्य आहे.

काव्य म्हणजे काय, तें कसे तयार होतें, वगैरे कठिण प्रश्नांचा या ठिकाणी सोल विचार करण्यांत मी शिरत नाहीं. एखाद्या विचारानें किंवा विकारानें मनाला पछाडल्याशिवाय, व त्याशिवाय दुसरें कांहीं सुचूं नये अशी मनाची स्थिति झाल्याशिवाय कवीच्या हातून काव्य व्हावयाचें नाहीं. मनाला पीळ पडला म्हणजे काव्य तयार होण्याला योग्य अशी भूमिका त्या ठिकाणी तयार झाली. या भूमिकेला अभ्यासाची, सवयीची आणि श्रमाची जोड मिळाली, व टिकाऊ विचारविकार कोणते, न टिकाऊ कोणते, त्याचप्रमाणें विचार व्यक्त करतांना केवळ बाहेरच्या नटवेपणाकडे किती लक्ष द्यावयाचें व कल्पनेच्या मूळ किंमतीकडे किती द्यावयाचें याची अनुभवानें सातरजमा झाली व त्याप्रमाणें लेखन होऊं लागलें म्हणजे चांगलें काव्य तयार होतें. वाचकांनीं देखील सर्वच काव्य म्हणजे चावनकशी सोनें आहे. असें समजण्याचें कारण नाहीं. चांगलें पारखूनच घेतलें पाहिजे. चांगल्या काव्याच्या अभ्यासानें ही सद्भिरुचि जास्त जास्त तयार होत जाते व चांगल्या काव्याच्या वाचनापासून होणारा आनंदहि तितका दुणवतो.

शेवटीं, ज्या कवीने किंवा त्यांच्या वारसांनीं निवडलेले उतारे छापण्याची परवानगी दिली त्यांचे आभार मानून ही लहानशी प्रस्तावना संपवितां.

अनुक्रमणिका:

विषय.

१ ज्ञानेश्वर.

१ महाभारत.	१
२ अर्जुनाचा मोह.	३

२ एकनाथ.

३ लटकी मूर्तिपूजा,	४
४ निंदक.	४

३ श्रीरामदास.

५ दासबोधांत काय आहे ! °	५
------------------------------	---

४ वामन.

६ भरताचा शोक.	८
७ रुष्णार्चा वनकीडा.	९
८ वेणुवादन.	१२

५ तुकाराम.

९ आत्मवृत्तपर अभंग.	१४
१० कवित्व.	१६
११ सत कोण !	१७

६ मोरोपंत.

१२ शल्यकर्ण-संवाद	१९
१३ केका.	२३

७ नरहरि.

१४ गगेचा देखावा.	२५
-----------------------	----

८ चिंतामणी पेटकर.

१५ गगाप्रवाह	२६
-------------------	----

९ कृष्ण केशव.

१६ ऊठिं गोपाळजी जाईं घेनुकडे.... ... २७

१० कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.

१७ मेघादिषयी अन्योक्ति. ... २८

११ परशुरामपंत गोडबोले.

१८ दारिद्र्यप्रभाव ... २९

१२ गो. वा. कानिटकर.

१९ बालकाचें पहिलें विरहदुःख. ... ३१

१३. केशवसुत.

२० ईश्वराचा ग्रथ. ... ३२

२१ फियाद. ... ३३

२२ स्फूर्ति ... ३५

१४ रे. टिळक.

२३ आंधळा झालों तर. ... ३६

२४ थोडें थोडें हळुहळू. ... ३८

२५ रानांत एकटें पडलेलें फूल ... ३९

१५ विनायक

२६ नदी आणि कवि. ... ४१

१६ तरुलता दत्त.

२७ Still barred thy doors या कवितेचें भाषांतर. ... ४२

१७ गडकरी.

२८ मनांतली पाल ... ४४

१८ माधवालुज.

२९ कावळ्यांची कावकाव. ... ४५

३० गीतांजलिची भाषांतरें. ... ४५

१९ श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर.

३१ पाऊस. ... ४८

१ महाभारत.

आतां अवधारा कथा गहन । जे सकळां कथां जन्मस्थान
कीं अभिनव उद्यान । विवेकतरुचें ॥

ना तरी सर्व सुखांची आदि । जे प्रमेय-महानिधि
नाना नवरससुधाब्धि । परिपूर्ण हे ॥

कीं परमधाम प्रगट । सर्व विद्यांचें मूळपीठ
शास्त्र जातां वसोट । अशेषांचा ॥

नातरी सकळ धर्मांचें माहेर । सज्जनांचें जिव्हार
लावण्यरत्नभांडार । शारदेचें ॥

नानाकथारूपें भारती । प्रगटली असे त्रिजगतीं
आविष्करोनि महामती । व्यासाचिये ॥

म्हणोनि हा काव्यां रावो । ग्रंथ गुरुवतीचा ठावो
एथूनि रसां झाला आवो । रसाळपणाचा ॥

तेवींचि आइका आजीक एक । एथूनि शब्दश्री सच्छाब्दिक
आणि महाबोधीं कोवळीक । दुणावली ॥

एथ चातुर्य शाहणें झालें । प्रमेय रुचीसी आलें
आणि सौभाग्य पोखलें । सुखाचें एथ ॥

माधुर्यीं मधुरता । शृंगारीं सुरेखता
रूढपणा उचितां । दिसे भलें ॥

एथ कळांविदपण कळां । पुण्यासि प्रताप आगळा
म्हणोनि जनमेजयाचे अवलीळा । दोष हरले ॥

आणि पाहतां नावेक । रंगीं सुरंगतेचा आगळिक
गुणां सगुणपणांचें विक । बहुवस एथ ॥

मानुतेजें धवळलें । जैसे त्रैलोक्य दिसे उजळिलें
तैसें व्यासमती कवळिलें । मिरवे विश्व ॥

कां सुक्षेत्रीं बीज घातलें । तें आपुलियापरी विस्तारलें
तैसें भारतीं सुरवाडलें । अर्थजात ॥

नातरी नगरांतरीं वसिजे । तरी नागरचि होइजे
तैसें व्यासोक्तितेजें । धवळत सकळ ॥

कीं प्रथमवयसाकाळीं । लावण्याची नव्हाळी
प्रगटे जैसी आगळी । अंगनाअंगीं ॥

ना तरी उद्यानीं माधवी घडे । तेथ वनशोभेची खाणी उघडे
आदिलापासोनि अपाडें । जियापरी ॥

नानाघनीभूत सुवर्ण । जैसे व्याहाळितां साधारण
मग अलंकारीं बरवेपण । निवाड दावी ॥

तैसें व्यासोक्ति अळंकारिलें । आवडे तें बरवेपण पातलें
तें जाणोनि आश्रयिलें । इतिहासीं ॥

नाना पुरतिये प्रतिष्ठेलागीं । सानीव धरुनि अंगीं
पुराणें आख्यानरूपें जगीं । भारता आलीं ॥

म्हणऊनि महाभारतीं नाहीं । तें नोहे लोकीं तिहीं
येणेंकारणें म्हणिपे पाहीं । व्यासोच्छिष्ट जगत्रय ॥

— ज्ञानेश्वरी

२ अर्जुनाचा मोह.

तेथ मनीं गजबज जाहली । आणि आपेंसी कृपा उपजली
 तेणें अपमानें निघाली । वीरवृत्ति ॥
 जिया उत्तम कुळींचिया होती । आणि गुणलावण्य आधीं
 तिया आणिकीतें न साहती । सुतेजपणें ॥
 नविये आवडिचेनि भरें । कामुक निज वनिता विसरे
 मग पाडेंविण अनुसरे । भ्रमला जैसा ॥
 कीं तपोबळें ऋद्धी । पातलिया भंगे बुद्धी
 मग त्या विरक्ततासिद्धी । नाठवे ती ॥
 तैसें अर्जुना तेथ जाहलें । असतें पुरुषत्व गेलें
 जे अंतःकरण दिधलें । कारुण्यासी ॥
 देखा मंत्रज्ञ बरळ जाय । तेथ कां जैसा संचार होय
 तैसा तो धनुर्धर महामोहें । आकळिला ॥
 म्हणोनि असता धीर गेला । हृदया द्रव आला
 जैसा चंद्रकरीं शिंपिला । सोमकांत ॥
 त्यापरी पार्थ । अति स्नेहें मोहित
 मग सखेद असे बोलत । श्रीअच्युतेंसी ॥
 तो म्हणे अवधारीं देवा । म्यां पाहिला हा मेळावा
 तंव गोत्रवध अघवा । देखिला एथ ॥
 हे संग्रामीं उदित । जाहले असती कीं समस्त
 पण आपणयां उचित । केवीं होय ॥
 येणें नांवेचि नेणो कार्या । मज आपणयें सर्वथा नाहीं
 मन बुद्धि ठायीं । स्थिर नोहे ॥

— ज्ञानेश्वरी.

एकनाथ.

३ लटकी मूर्तिपूजा.

दादा या जनासि कायवा झालें ॥ धु० ॥
 शिळातांव्याचें बाहुलें केले
 पाट मांडुनि उंच बैसविलें
 अलंकारुनी वस्त्र गुंडाळिलें
 त्यासि भलतेंच नांव ठेविलें रे ॥ दादा ॥ १
 शुद्ध-उदकें करुनी मिजविलें
 गंधपुष्पें लावुनि झाकिलें
 धुप दाऊनि दीपें उजळिलें
 हात दाखवुनियां चाळविलें रे ॥ दादा ॥ २
 मार्गें पुढें करुनि भोवंडिलें
 आडवें पडुनि दंडवत केले
 आप आपणां नाहीं उमजलें
 एका जनार्दनीं व्यर्थचि गेलें रे ॥ दादा ॥ ३

४ निंदक.

निंदक कामाचा, कामाचा ।
 गडी आत्मारामाचा ॥
 निंदक आमुची काशी ।
 आमुचीं पातकें अवधीं नाशी ॥ १ ॥
 निंदक आमुचा सखा ।
 आमुचीं वस्त्रे धुतो फुका ॥ २ ॥
 निंदक आमुची गंगा ।
 आमचीं पातकें नेते भंगा ॥ ३ ॥
 निंदक आमुचा गुरु
 एका जनार्दन थोरु ॥ ४ ॥

श्रीरामदास.

५ दासबोधान्त काय आहे ?

श्रोते पुसती कोण अथ । काय बोलिलें जी येथ ॥
श्रवण केलियाने प्राप्त । काय आहे ॥

ग्रंथ नाम दासबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद ॥
येथें बोलिला विशद । भक्तिमार्ग ॥

नवविधा भक्ति आणि ज्ञान । बोलिलें वैराग्याचें लक्षण ।
बहुधा अध्यात्मनिरूपण । निरूपिलें ॥

भक्तीचेनि योगें देव । निश्चयें पावती मानव ॥
ऐसा आहे अभिप्राव । इये ग्रंथीं ॥

मुख्य भक्तीचा निश्चय । शुद्ध ज्ञानाचा निश्चय ॥
आत्मस्थितीचा निश्चय । बोलिला असे ॥

शुद्ध उपदेशाचा निश्चय । सायुज्यमुक्तीचा निश्चय ॥
मोक्षप्राप्तीचा निश्चय । बोलिला असे ॥

शुद्ध स्वरूपाचा निश्चय । विदेहस्थितीचा निश्चय ॥
अलिप्तपणाचा निश्चय । बोलिला असे ॥

मुख्य देवाचा निश्चय । मुख्य भक्ताचा निश्चय ॥
जीवशिवांचा निश्चय । बोलिला असे ॥

मुख्य ब्रह्माचा निश्चय । नाना मतांचा निश्चय ॥
आपण कोण हा निश्चय । बोलिला असे ॥

मुख्य उपासनालक्षण । नाना कवित्वलक्षण ॥
नाना चातुर्यलक्षण । बोलिलें असे ॥

मायोद्भवाचें लक्षण । पंचभूतांचें लक्षण ॥
कर्ता कोण हें लक्षण । बोलिलें असे ॥

नाना किंतु निवारले । नाना संशय छेदिले ॥
नाना आशका फेडिले । नाना प्रश्न ॥

ऐसैं बहुधा निरूपिलें । ग्रंथगर्भी जे बोलिलें ॥
 तें अवघेंचि अनुवादलें । न वचे कीं कदा ॥
 तथापि अवघा दासबोध । दशक फोडोनि केला विशद ॥
 जे जे दशकींचा अनुवाद । ते ते दशकीं बोलिला ॥
 नाना ग्रंथांच्या संमती । उपनिषदें वेदान्त श्रुती ॥
 आणि मुख्य आत्मप्रतीती । शास्त्रेंसहित ॥
 नाना संमती अन्वयें । म्हणोनि मिथ्या म्हणतां नये ॥
 तथापि हें अनुभवास ये । प्रत्यक्ष आतां ॥
 मत्सरें यासी मिथ्या म्हणती । तरी अवघेचि ग्रथ उच्छेदिता ॥
 नाना ग्रंथांच्या संमति । भगवद्वाक्यें ॥
 शिवगीता रामगीता । गुरुगीता गर्भगीता ॥
 उत्तरगीता अवधूतगीता । वेद आणि वेदान्त ॥
 भगवद्गीता ब्रह्मगीता । हंसगीता पांडवगीता ॥
 गणेशगीता यमगीता । उपनिषदें भागवत ॥
 इत्यादिक नाना ग्रंथ । संमतीस बोलिले येथ ॥
 भगवद्वाक्यें यथार्थ । निश्चयेंसी ॥
 भगवद्बचनीं अविश्वासे । ऐसा कोण पतित असे ॥
 भगवद्वाक्याविहरित नसे । बोलणें येथींचें ॥
 पूर्ण ग्रथ पाहिल्याविण । उगाच ठेवी जो दूषण ॥
 तो दुरात्मा दुरभिमान । मत्सर करी ॥
 अभिमानें उठे मत्सर । मत्सरें तिरस्कार ॥
 पुढें क्रोधाचा विकार । प्रवळ बळें ॥
 ऐसा अंतरीं नासला । कामक्रोधें खवळला ॥
 अहंभावे पालटला । प्रत्यक्ष दिसे ॥
 कामक्रोधें लिथाडिला । तो कैसा म्हणावा भला ॥
 अमृत सेवितांचि पावला । मृत्यु राहू ॥

आतां असो हें बोलणें । अधिकारासारिखे घेणें ॥
 परंतु अभिमान त्यागणें । हें उत्तमोत्तम ॥
 मागां श्रोतीं आक्षेपिलें । जी ये ग्रंथीं काय बोलिलें ॥
 तें सकळहि निरूपिलें । संकलित मार्गें ॥
 आतां श्रवण केलियाचें फळ । क्रिया पालटे तात्काळ ॥
 तुटे संशयाचें मूळ । एकसरां ॥
 मार्ग सांपडे सुगम । नलगे साधन दुर्गम ॥
 सायुज्यमुक्तीचें वर्म । ठाई पडे ॥
 नासे अज्ञान दुःख भ्रांती । शीघ्रचि येणें ज्ञानप्राप्ती ॥
 ऐसी आहे फलश्रुति । इये ग्रंथीं ॥
 योगियाचें परम भाग्य । आंगीं बाणे तें वैराग्य ॥
 चातुर्य कळा यथायोग्य । विवेकेंसहित ॥
 भ्रांत अवगुणी अवलक्षण । तोचि होती सुलक्षण ॥
 धूर्त तार्किक विचक्षण । समय जाणती ॥
 आळसी तेचि साक्षेपी होती । पापी तेचि पस्तावती ॥
 निंदक तेचि वंदूं लागती । भक्तिमार्गासी ॥
 बद्धचि होती मुमुक्ष । मूर्खचि होती अतिदक्ष ॥
 अभक्तचि पावती मोक्ष । भक्तिमार्गें ॥
 नाना दोष ते नासती । पतित तेचि पावन होती ॥
 प्राणी पावे उत्तम गती । श्रवणमात्रें ॥
 नाना धोके देहबुद्धीचे । नाना किंतु संदेहाचे ॥
 नाना उद्वेग संसाराचे । नासती श्रवणें ॥
 ऐसी याची फलश्रुति । श्रवणें चुके अधोगती ॥
 मनासी होय विश्रांती । समाधानें ॥
 जयाचा भावार्थ जैसा । तयास लाभ तैसा ॥
 मत्सर धरी जो पुंसा । तयासी तेंची प्राप्त ॥

वामन.

६. भरताचा शोक.

वनाक्षरी

अहो कैकयी, हें काय ॥ केले तुवां हाय हाय ॥
 न म्हणवे तुज माय ॥ जन्मोजन्मीं वैरिणी ॥ १ ॥
 सर्व जगदभि-राम ॥ वना धाडिला तो राम ॥
 केले विख्यात कु-नाम ॥ कीं हे पति-मारिणी ॥ २ ॥
 तुझ्या वधें न अधर्म । तूज मारावें हा धर्म ॥
 परि निंदिल हें कर्म ॥ राम-पाप-कारिणी ॥ ३ ॥
 नाही तरी प्राण आज्य ॥ तुझें घालूनियां प्राज्य ॥
 जाळूनियां सामराज्य ॥ दाखवितों करणी ॥ ४ ॥

शालिनी

धिक्कारुनी गोष्टि मातोसि सांगे ॥
 कौसल्येच्या ये गृहा सानुरागे ॥
 त्यातें देखे जेधवां राम-माय ॥
 श्रीरामाचा शोक लोकीं न माय ॥ ५ ॥

रथोद्धता.

भोकळा करुनि कंठ तेधवां ॥
 आठवूनि मनिं जानकी-धवा ॥
 ते रडे, भरतही तसा रडे ॥
 जोंवरी नयन होति कोरडे ॥ ६ ॥

भुजगप्रयात.

म्हणे वीसरा घात झाला असारे ॥
 तुझ्या माउलीचेच हे खेळ सारे ॥

वृथा धाडिला राम माझा वनासी ॥
न देखों शके त्या जगज्जीवनासी ॥ ७ ॥

भरतभाव.

७ कृष्णाची वनक्रीडा.

वसततिलका.

बोले मुलांप्रति हरी पहिले दिशीं कीं ॥
रात्रींच सिद्ध करणें अशनादि शिंकीं ॥
जाऊं समस्तहि उद्यां वन-भोजनातें ॥
पोटांत भाव वधणें अघ दुर्जनातें ॥ १ ॥
एके दिनीं मनिं धरुनि असें हरी तो ॥
चाले प्रभात-समयीं; खळ जो हरीतो ॥
शुंगी-रवेचि करि जागृत मित्र-सेना ॥
देणार जागृतिस ज्याविण हो असेना ॥ २ ॥

द्रुतविलंबित.

खडवडोनि समस्तहि धांवले ॥
सहित-वत्स हरीप्रति पावले ॥
सकळ खेळति सोडुनि वासुरां ॥
परम कौतुक तें गगनीं सुरां ॥ ३ ॥

भुजंगप्रयात.

वनीं खेळती बाळ ते बह्रवांचे ॥
तुरे खोंविती मस्तकीं पल्लवांचे ॥
फुलांचे गळां घालिती दिव्य हार ॥
स्व-नाथा-सर्वे ते करीती विहार ॥ ४ ॥
स्व-कौशल्य ज्या गुंज-माळांत नाना ॥
गळां घालिती, ते करीती तनाना ॥
शिरीं बांधिती मोर-पत्रें वि-चित्रें ।
शरीरावरी रेखिती दिव्य चित्रें ॥ ५ ॥

इंद्रवज्रा.

पक्ष्याचिया साउलिच्याच संगें ॥
 ते धांवती हास्य-रस-प्रसंगें ॥
 हंसाचिया दाखविती गतीतें ॥
 जे लाधले हंस-गुरू-गतीतें ॥ ६ ॥

उपजाति.

धांवोनि लावी पाहिलें करातें ॥
 श्रेष्ठत्व दे त्या अजि लेंकरातें ॥
 जो तो म्हणे लाविन मीच पाणी ॥
 धरीन आधीं प्रभु चक्र-पाणी ॥
 परोपरी खेळति जी वनांत ॥
 अपूनि चित्तें जगजीवनांत ॥
 धरूनियां मर्कट-पुच्छ हातीं ॥
 तयां तवें वृक्ष उडों पहाती ॥ ८ ॥

भुजगप्रयात

मुखें वासुनी, लोचन-भ्र-तटातें ॥
 उभारूनियां, वांकुल्या मर्कटातें ॥
 अहो दाविती, शब्द तैसे करीती ॥
 असे खेळती बाळ निःशंक रीती ॥ ९ ॥
 वनीं देखुनी मेघ-नीळास मोर ॥
 प्रमोदें करी नृत्य-लीला समोर ॥
 तयासारिखे नाचती तोक सारे ॥
 खुणावूनि अन्योन्य, कीं तो कसारे ॥ १० ॥
 असे दांभिक ध्यान-मुद्रा धरीती ॥
 जना दाविती ज्ञानही बोध-रीती ॥
 तशी दाविती ते बुकाभ्यास-मुद्रा ॥
 गडी हांसवीती कृपेच्या समुद्रा ॥ ११ ॥

वदे कृष्ण गोपाळ-बाळां जनांतें ॥
 वसूनी करूं ये स्थळीं भोजनातें ॥
 वनीं वत्स सोडा चरायासि पाणी ॥
 तयां पाजुनीयां म्हणे चक्रपाणी ॥ १२ ॥

वरें, कृष्णजी बोलसी तूं जसा रे ॥

तसे वर्ततो, लक्षितों तूज सारे ॥

असें बोलुनी सोडिती वासुरांतें ॥

नभीं होय आश्चर्य सर्वा सुरांतें ॥

इंद्रवजा.

संतोषतो नंद-कुमार साचा ॥

बाळांत तैशा परमा रसाचा ॥

पंक्तीस दे लाभ अजी वनांत ॥

बुद्धी जयांच्या जग-जीवनांत ॥ १३ ॥

मालिनी.

निज-मुख कवणाही आडदृष्टी असेना ॥

रचुनि वसवि ऐसी भोंवतीं बाळ-सेना ॥

हरि-वदन पहाया सर्व-दृष्टी भुकेल्या ॥

म्हणुन बहुत पंक्ती मंडळाकार केल्या ॥ १५ ॥

भुजंगप्रयात.

हरी कर्णिकेच्या स्थळीं मध्यभागीं ॥

मुलें भोंवतीं जह्रुव दृष्टिं विभागी ॥

लहानापुढें थोर अंभोज-पत्रें ॥

अशीं बैसवीलीं भवाकर्तापत्रें ॥ १६ ॥

असे कर्णिका अंबुजामाजि जेवीं ॥

मुलां मध्य-भागीं वसे कृष्ण, जेवीं ॥

मुखीं आस स-प्रेम घालूनि हातीं ॥

दहीं-भात दे, देव लीला पहाती ॥ १७ ॥

--वनसुधा.

८. वेणुवादन.

स्वागता

अंग वक्र अधरीं धरि पांवा ॥
 गोप-वेष हरि तोत्र जपावा ॥
 वाम बाहुवरि गालहि डावा ॥
 तो ठसा स्वहृदयांत पडावा ॥ १ ॥

उपजाति.

वेणुध्वनी तो सुर-गायकांनीं ॥ १ ॥
 त्यांच्या विमानांतहि वायकांनीं ॥
 आश्चर्य कानीं पडतांचि केलें ॥
 न तृप्त ज्यांचे मन हे भुकेलें ॥ २ ॥

स्वागता.

मोहती व्रज-पशू, मृग, गाई ॥
 आमुचें नवल काय अगाई ॥
 स्तब्ध होति, लिखितें जसिं चित्रें ॥
 वेणुच्या ध्वनिरसंचि विचित्रें ॥ ३ ॥

उपजाति.

मातृ-स्तनींचा रस आननांत ॥
 तो होय वेणु-ध्वनि काननांत ॥
 गळे, गिळेना पथ वासुरांते ॥
 आश्चर्य वाटे गगनीं सुरांते ॥ ४ ॥

स्वागता.

मल्ल-वेष रचिला अभि-राम ॥
 श्रीधरप्रभुसवें बळराम ॥
 मोर-पत्र-मुकुटीं तरु-पत्रें ॥
 नेत्र सुंदर, जसीं शत-पत्रें ॥ ५ ॥

उपजाति.

सये असा म्यां हरि देखिला मे ॥
तो प्रेम-रंगीं मनिं रेखिला मे ॥
पाचारितो वेणु-रवेचि गाई ॥
आश्चर्य तेव्हां करितों, अगाई ॥ ६ ॥

वसंततिलका.

गुंजारवें भ्रमर गुंजाति, त्यांत देवें ॥
वेणु-ध्वनी मिसळिला मृदु वासुदेवें ॥
आ-पाद-कंठ वन-माळ अशी विराजे ॥
ते सेविती मधु-प होउनि देव-राजे ॥ ७ ॥

भुजंगप्रयात.

वनीं राजहंसीं पिकांनीं शुकांनीं ॥
ध्वनीं गोड तो आयकोनी सु-कांनीं ॥
त्वरें येउनी सेवियेलें हरीतें ॥
महा-पापही नाम ज्याचें हरीतें ॥ ८ ॥

द्रुतविलांबित.

वदन लावुनि ते सकळ क्षिति ॥
नयन झांकुनि अन्य न लक्षिती ॥
स्थिर-मनें करुनी स्थिर आसना ॥
करिति ते स्वग कृष्ण-उपासना ॥ ९ ॥

भुजंगप्रयात.

जगज्जीवन श्री-हरी आणि काळा ॥
करीतो जगीं जीवनाच्या सुकाळा ॥
असे मेघही या निमित्ते सखा हो ॥
सुहृद्भाव ऐसा नसे आणिकांहो ॥ १० ॥
झणीं उष्ण लागे सख्या केशवातें ॥
म्हणूनी त्वरें येउनी लेश वातें ॥

मुकुंदावरी मेघ तो छत्र झाला ॥

करी स्वात्म-देहार्पण श्री-अ-जाला ॥ ११ ॥

द्रुतविलंबित.

हलु हलू घन गर्जतसे नर्भी ॥

मुरलिहूनि चढेल म्हणोन भी ॥

श्रवण-भक्ति-अतिक्रम वर्जतो ॥

करित कीर्तनही घन गर्जतो ॥ १२ ॥

वेणुसुधा.

तुकाराम.

९ आत्मवृत्तपर अभंग.

याती शूद्र वंश केला वेवसाय, आदि तो हा देव कूळपूज्य;
 नये बोलों परि पाळिलें वचन, केलियाचा प्रश्न तुम्ही संतीं
 संवसारें झालों अति दुःखें दुःखी, माय बाप सेखीं कमिलिया,
 दुष्काळें आटिलें द्रव्य, नेला मान, स्त्री एकी अन्नान्न करितां मेली;
 लज्जा वाटे जीवा, त्रासलों या दुःखें, वेवसाय देखें तुटी येतां;
 देवाचें देऊळ होते तें भंगलें, चित्तासी जें आलें करावेंसें;
 आरंभीं कीर्तन करीं एकादशी, नव्हतें अभ्यासीं चित्त आधीं;
 कांहीं पाठ केलीं संतांचीं उत्तरें, विश्वासें आदरें करोनियां,
 गातां पुढें, त्यांचें धरावें धुपद, भावें चित्त शुद्ध करोनियां;
 संतांचें सेविलें तीर्थ पायवणी, लाज नाहीं मनीं येऊं दिली,
 टाकला तो कांहीं केला उपकार, केलें हें शरीर कष्टवूनी,
 वचन मानिलें नाहीं सुहृदांचें, समूळ प्रपंचे वीट आला,

सत्यअसत्यासी मन केलें ग्वाही, मानियलें नाहीं बहुमता;
 मानियेला स्वामी गुरूचा उपदेश, धरिला विश्वास दृढ नामीं;
 यावरी या झाली कवित्वाची स्फूर्ती, पाय धरिले चित्तीं विठोबाचे;
 निषेधाचा कांहीं पडला आघात, तेणें मध्यें चित्त दुखविलें;
 बुडविल्या वद्या बैसलों धरणें, केलें नारायणें समाधान;
 विस्तारीं सांगतां बहुत प्रकार, होईल उशीर आतां पुरे
 आतां आहे तैसा दिसतो विचार, पुढील प्रकार देव जाणे ।
 भक्तां नारायण नुपेक्षी सर्वथा, कृपावत ऐसा कळों आलें,
 तुका म्हणे माझे सर्व भांडवल, बोलविले बोल पांडुरंगें. ॥ १ ॥

(२)

बरें झालें देवा निघालें दिवाळें, बरी या दुष्काळें पीडा केली ।
 अनुतापें तुझे राहिलें चिंतन, झाला हा यमन संवसार ।
 बरें झालें देवा बाईल कर्कशा, बरी हे दुर्दशा जनामध्ये ।
 बरें झालें जर्गी पावलों अपमान, बरें गेलें धन ढोरें गुरें ।
 बरें झालें नाहीं धरिली लोकलाज, बरा आलों तुज शरण देवा ।
 बरें झालें तुझे केलें देवाईल, लंकरें बाईल उपेक्षिलीं ।
 तुका म्हणे बरें व्रत एकादशी, केलें उपवासीं जागरण ॥ २ ॥

(३)

आतां काय खावें ! कोणीकडे जावें ! गांवांत रहावें कोण्या बळें
 कोपला पाटील गांवींचे हे लोक, आतां मज भीक कोण घाली !
 आतां येणें चवी सांडिली म्हणती, निवाडा करिती दिवाणांत;
 भल्या लोकांपासीं सांगितली मात, केला माझा घात दुर्बळाचा,
 तुका म्हणे यांचा संग नव्हे भला, शोधीत विठ्ठला जाऊं आतां

(४)

गांवलोकीं कांहीं लावियेलें पिसें, काय सांगों ऐसें तुजपाशीं ?
 तोंड काळें केलें फिरविलें मज, नाहीं धरिली लाज पांडुरंगा.

काय तुजपाशीं सांगों हें गान्हाणें ? मग काय जिणें तुझें माझें ?
कोणासाठीं आतां करावा संसार ? केली वारावार आपणचि
तुका म्हणे आम्हीं मोडिला घरचार, धरियेला धीर तुझ्या पायीं.

(५)

माझा तो स्वभाव आहे अनावर, तुज देतां भार कांहीं नव्हे,
ऐसें कळों आलें मज नारायणा, जागृतीहि स्वप्ना ताळ नाहीं;
संपादिला तो हा अवघा बाह्यरंग, तुझा नाहीं हा संग अभ्यंतरीं;
तुका म्हणे सत्या नाहीं पाठी पोटा, असोनि निघोट काय जाती.

(६)

इंद्रियाचीं दीनें, आम्ही केलों नारायणें,
म्हणवूनी ऐसें सोसीं, काय सांगों कोणापाशीं ?
नाहीं आंगीं वळ, त्याग करीती सकळ;
तुका म्हणे मोठें. प्रारब्ध होतें खोटें.

१० कवित्व.

१

नामदेवें केले स्वप्नाम'जीं जागें, सवे पांडुरंगें येऊनियां;
सांगितलें काम करावें कवित्व, वाउगें निमित्त्य बोलों नको,
माप टाकीं सळ धरिली विठ्ठलें, थापटोनी केले सावधान;
प्रमाणाची संख्या सांगे शतकोटी, उरले ते शेवटीं लावी तुका.

२

करितों कवित्व म्हणाल हें कोणी, नव्हे माझी वाणी पदरींची,
माझीये युक्तीचा नव्हे हा प्रकार, मज विश्वंभर बोलवितो,
काय मी पामर जाणें अर्थभेद, वदवी गोविंद तेंचि वदें,
निमित्त मापासी बैसविलों आहे, मी तों कांहीं नव्हे स्वामिसत्ता;
तुका म्हणे आहे पाईकचि खरा, वागवितों मुद्रा नामाची हे.

आम्हां घरीं धन शब्दांचीच रत्नें, शब्दांचीच वस्त्रे ~~घन करूं~~;
शब्दचि आमुच्या जीवाचें जीवन, शब्दें वांटूं ~~धनजनल्लोकां~~;
तुका म्हणे पहा शब्दचि हा देव, शब्देंची गौरव पूजा करूं.

११ संत कोण !

नव्हती ते संत करितां कवित्व, संतांचे ते आप्त नव्हती संत,
येथें नाहीं वेश सरतें आड नांवें, निवडे घाव डाव व्हावा अंगीं;
नव्हती ते संत धरितां भोपळा, पांघरति वाकळा नव्हती संत;
नव्हती ते संत करितां कीर्तन, सांगतां पुराणें नव्हती संत;
नव्हती ते संत वेदाच्या पठणें, कर्म आचरणें नव्हती संत;
नव्हती संत करितां तप तीर्थाटण, सेविलीया वन नव्हती संत;
नव्हती संत माळा मुद्रांच्या भूषणें, भस्म उधळणें नव्हती संत,
तुका म्हणे नाहीं निसरला संदेह, तोंवरी हे अवघे संसारिक. १

२

नाहीं संतपण मिळत हें हार्तीं, हिंडतां कपाटीं रानीं घनीं;
नये मोल देतां धनाच्या राशी, नाहीं तें आकाशीं पाताळीं तें;
तुका म्हणे मिळे जिवाचीये साटीं, नाहीं तरी गोष्टी बोलों नये.

३

करिशी तें देवा करीं माझे सुखें, परी मी त्यासी मुखें न म्हणें संत;
जयां राज्य द्रव्य करणें उपार्जना, वश दंभ माना इच्छे जाले;
जग देव परी निवडीन निराळे, ज्ञानाचे अंधळे भारवाही;
तुका म्हणे भय न धरीं मानसीं, ऐसियाचे विशीं करितां दंड.

४

हिरा ठेवितां ऐरणीं, वांचे मारितां जो घणीं;
तोचि मोल पावे खरा, करणीचा होय चुरा;
मोहरा होय तोचि अंगें, सूत न जळे ज्याच्या संगें;
तुका म्हणे तोचि संत, सोसी जगाचे आघात !

कांहीं न मागे कोणासी, तोचि आवडे देवासी;
 देव त्यासी म्हणावें, त्याचे चरणीं लीन व्हावें;
 भूतदया ज्याचे मनीं, त्याचे घरीं चक्रपाणी;
 नाहीं नाहीं त्या समान, तुका म्हणे मी जमान.

लवविलें तथा सर्वें लवे जाती, अभिमाना हातीं सांपडेना;
 भोळिवेचे लेणें विष्णुदासां साजे, तेथें भाव दुजे हारपती;
 अर्चन वंदन नवविधा भक्ति, दया क्षमा शांति तथा ठायीं;
 तथे गांवीं नाहीं दुःखाची वसती, अवघाचि भूतीं नारायणः
 अवघेंचि झालें सोंवळें ब्रह्मांड, विटाळाचें तोंड न देखती !
 तुका म्हणे गाजे वैकुंठीं सोहळा, याही भूमंडळामाजी कीर्ति

चंदनाचे हात पायही चंदन, परिसा नाहीं हीन कोणी अंग !
 दीपा नाहीं पाठीं पोटीं अंधकार, सर्वांगें साकर अवघी गोड !
 तुका म्हणे तैसा सज्जनापासून, पाहातां अवगुण मिळेचि ना !

गंगाजळा पाहीं पाठीं पोटीं नाहीं, अवगुण तो कांहीं असृतासी;
 रवि दीप काळिमा काय जाणे हिरा, आणिक तिमिरा नाश तेणें,
 कर्पूरकांडणी काय कोंडा कणी, सिंधूमिळावणीं काय चाले;
 परिस चिंतामाणि आणिकांच्या गुणीं, पालटे लागोनि नव्हे तैसा,
 तुका म्हणे तैसे जाणा संतजन, सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसें;

जे कां रंजले गांजले, त्यांसि म्हणे जो आपुले;
 तोचि साधु ओळखावा, देव तेथेंचि जाणावा;
 मृदु सबाह्य नवनीत, तैसें सज्जनाचें चित्त,
 ज्यासि आपंगिता नाहीं, त्यासि धरी जो हृदयीं;
 दया करणें जे पुत्रासी, तेचि दासा आणि दासी,
 तुका म्हणे सांगूं किती, तोचि भगवंताची भूती.

मोरोपंत.

१२ शल्यकर्णसंवाद.

- हर्षे शल्यासि म्हणे, मद्राधीशा, वरप्रतापा, हूं - ।
 प्रेरीं बाजी आजी, त्वद्दर्शित यान-शीघ्र-ता पाहूं ॥ १
- मारीन पांडव रणीं, शल्या, निश्चयचि जाण ते जित कीं ।
 शस्त्रें धरितिल खंडिन, माझे अति-तीव्र बाण तेजित कीं ॥ २
- शर-वृष्टिनें धनंजय शांतीतें पाववीन मी थोर ।
 धन-वृष्टि-रसीं सादर आजि रणीं या करीन कुह-मोर ॥ ३
- शल्य म्हणे, सूत-सुता, कां गा अव-मानिती सुभव्यजना
 वंशजहि शूर्प न गुणें लंघी सभ्याहता शुभ व्यजना ॥ ४
- न विलोकिला धनंजय म्हणवुनि ऐसें यथेष्ट बोलवतें ।
 न लवे वैतस-शिर, परि येतां गुरु-पूर तें किं हो लवतें ॥ ५
- मद-भूत-ग्रस्ता तुज धर्मात्मा सिद्ध-मंत्र पाहील ।
 साधुपुढें मोह, तसा क्षणभरिहि न हा प्रताप राहील ॥ ६
- कर्ण अनादरुनि वचन शल्यासि म्हणे, सु-शीघ्र हय हाकीं
 आकर्षिला कृतांतें चुंबक-मणिनेंच जेविं अग्र हा कीं ॥ ७
- कर्ण म्हणे, शल्या, गति मीष्माचो शत्रुनीं तशी केली ।
 गुहाहे अ-धर्म वधिला, विजय-श्री ओहुनीं वळें नेली ॥ ८
- पार्थ-प्र-ताप साहे आहे मजवेगळा असा कोण ।
 गंगा-सुत वृद्ध भला, तो ब्राह्मणही पुरातन द्रोण ॥ ९
- माझे प्रिय बहु केलें धृतराष्ट्र-सुते, तदर्थ साधीन ।
 त्याविषयीं प्रियभोगासह जीवित करिन अंतकाधीन ॥ १०
- इत्यादि आत्म-वि-कर्म जेव्हां स्व-दुखीं यथेष्ट कर्ण वेद ।
 शल्य तथा उत्तर दे, उग्र जलें विष हरासि अर्णव दे ॥ ११

- नर-वर अर्जुन कोठें, पुरुषाधम सूत-पुत्र तूं कोठें ।
वाचाळा नाचावें सत्स्तवर्नी, न स्व-वर्णनी ओठें ॥ १६
- तुज नित्य घोष-यात्रा-स्मरण असावें, परंतु, हा मद तों ।
आहेचि वि-स्मृतिचें बीज, म्हणुनि लेशमात्र मी वदतों ॥ १७
- तूं प्रथम पळालासि प्राण-क्षय-मय धरुनि मनिं मार्गें ।
जिकोनि बद्ध केला दुर्योधन स्व-चर-नायकें रागें ॥ १८
- बद्ध-वि-मुक्त सु-योधन तेव्हां त्वां कीं धनंजयें केला ।
राधेय अन्य तूं, तो अन्यचि जाणों पळोनि जो गेला ॥ १९
- त्या गो-ग्रह-प्रसंगीं भीष्म-द्रोणादि सर्व एकानें ।
केले भग्न, दशा ते तुमची क्षण आयको नये कानें ॥ २०
- तेव्हां त्वां तो अर्जुन राधेया कां न जिकिला शस्त्रें ।
अस्त्रें गेलीं होतीं कोठें नेलीं हिरोनि जें वस्त्रें ॥ २१
- झालें युद्ध उप-स्थित, आजि पळोनासि जरि, तुला पार्थ ।
मारील निश्चयें, हें कर्म करिसि निज-वधू-विलापार्थ ॥ २२
- ऐसें संजजन-संमत, हित, सत्य, श्राव्य, जें वदे शक्य ।
कर्णाच्या कर्णा दे दुःख, तसें ततही न दे शक्य ॥ २३
- कर्ण म्हणे, गा शक्या मागील कथा कशासु जरि आजी ।
मज जिकील तरि खरें तव कथन, शीघ्र चालवीं वाजी ॥ २४
- शक्य म्हणे, बहु बरवें पार्थाशीं गांठि घालितों तुर्ण ।
ईश्वर-वरानुकूलें दैवें होतात कामना पूर्ण ॥ २५
- यापरि बोलत जातां पांडव-पुत्रा विलोकिली दूर ।
कोठे अर्जुन ऐसें सादर ज्या त्यासि तो पुसे शूर ॥ २६
- कर्ण म्हणे, सुखवाया भू-प-सखा करुनि शत्रुचें निधन ।
सांगेल पार्थ मज जो देइन मागेल जें त्यासि धन ॥ २७
- शक्य म्हणे, राधेया, वांटिशि धन कां कुबेरसा अ-ज्ञा
पार्थ पहाशील सुखें, व्यय-वेत्ते वित्त वैचिती यज्ञा ॥ २८

- कंठीं बांधोनि तिळा बाहु-बळें जेवि सागरी शरण ।
 कीं भृगु-पतन तसें हें जें तूं करणार त्या अशीत रण ॥ २५
- व्यूह रचोनी सबळ नृ-प-बंधु सुत-सु-योधनादिकांसहित ।
 पार्थाशीं युद्ध करीं, जरि म्हणसी स्व-जय हो, न हो अ-हित ॥ २६
- कर्ण म्हणे, शल्या, मी स्व-भुज-बळें प्रार्थितों रणीं पार्था ।
 हे प्रभु सहाय असतां साधीना कर्ण कोणच्या स्वार्था ॥ २७
- तू निश्चित हित-शत्रू, स्तविशी घडिघडि स-धर्म भीमार्ते ।
 साच्युत-धनंजयार्ते, तूं देऊं पाहतोसि भी मारते ॥ २८
- या दृढ मदभिप्रायापासुनि वारुं शके न शक मला ।
 मर्त्याची काय कथा प्राकृतसा काय कर्ण हा गमला ॥ २९
- शल्य म्हणे, राधेया, जेव्हां तुझिया स्मरोनि कर्मांते ।
 अर्जुन तीव्र शरांनीं समरीं भेदील सर्व मर्मांते । ३०
- तेव्हां पश्चात्तापा वापा तूं पावशील पापानें ।
 सापानें धरिला प्लव न जगे; बडबडसि तूं जसा पानें ॥ ३१
- तूं विजयासि वधाया वांछिसि हें कोण जाणता साहे ।
 अंबांक-स्थित शिशु शशि-मंडळ कवळावया जसा पाहे ॥ ३२
- शव-मास-मत्त जंबुक तूं, गज-मुक्ताश सिंह तो जिष्णु ।
 तूं शशक, पार्थ गज-पति, कीं दानव तूं सिताश्व तो विष्णु ३३
- स्व-विल-स्थ कृष्ण-सर्पा काष्ठें टोंचोनि खवळिशी कां गा ।
 तीव्र त्रिशूल-वदनै तूं खाजवितोस आपुल्या आंगा ॥ ३४
- पार्थ-पयो-धर गर्जे, स्पर्धा मंडूक तूं वृथा धरिशी ।
 त्याच्यापुढें दुरुदुरु, टरों, टरों, शब्द हे किती करिशी ॥ ३५
- श्वान स्व-पोषकाच्या सदनाच्या आश्रयें उभां राहे ।
 जिकडे वनांत गर्जे शार्दूल तथा दिशेकडे पाहे ॥ ३६
- भुंके बळें यथेष्ट, व्यथित करी निकट-वर्तिजन-कर्णा ।
 अर्जुन दृष्टि न पडला तोंचि तसा भुंकतोसि तूं कर्णा ॥ ३७

- शश-मंडळांत कोल्हा म्हणतो मी सिंह, वलगना करितो ।
जोंवारि न पाहिला गज-मुक्ता-फळ-कवळ भक्षिता हरि तो ॥
- कर्ण म्हणे गुणवद्गुण जाणे गुणवंत अ-गुण नेणेची ।
प्रसवे तीच अभि-ज्ञा शल्या तैसी न वांझ वेणेची ॥ ३९
- मी आपणासि जाणें जाणें त्या जिष्णुलाहि तत्वानें ।
तैसें न जाणिजे त्वां इतरें वा सत्व-हीन सत्वानें ॥ ४०
- पार्थ वधाचें साधन आहे तें सागतों तुला जेणें ।
आज द्वैरथ-युद्धीं विजयाचे प्राण निश्चयें घेणें ॥ ४१
- आहे अहि-मय सायक मृदु-चंदन-चूर्ण-पूर्ण भात्यांत ।
त्यावांचुनि शर दुसरा नाहीच क्षोणि-बल्लभा त्यांत ॥ ४२
- तो आहेय शरोत्तम सोडुनि मी मेरुतेंहि फोडीन ।
कवचाची काय कथा, पार्थी कीं केशवींच सोडीन ॥ ४३
- तूं झालासि कु-देशीं संगरपांडित्य काय तुज ठावें ।
शल्या, कल्याण-गुणा पात्र जर्गी पुण्य-संग्रहें व्हावें ॥ ४४
- भ्यालासि मूढ-बुद्धे बडबडसी फार वानिसी अरिला ।
भाव तुझा मज कळला, धीर तुझा मृत्युच्या मयें हरिला ॥ ४५
- ते मारतील मज कीं त्यांला मारीन मी स्वबळ जाणें ।
कृष्णाला कर्ण न भी, तनु टाकुनि एकदां असे जाणें ॥ ४६
- दोघांची काय कथा जरि कृष्णार्जुन सहस्र येतील ।
तरि माझे शर त्यांच्या प्राण-धनातें हिरोनि घेतील ॥ ४७
- तुज भेदिलें परांनीं, स्पष्ट, म्हणुनि बोलसी असें खोटें ।
सर्वा पापांमध्ये हें मित्रद्रोह-पाप मज गमे मोठें ॥ ४८
- मज युद्धाभिप्रायापासुनि मार्गें बळेंचि फिरवील ।
एसें भूत नसेचि त्रि-जर्गी जें ह्या यशास मिरवील ॥ ४९
- भ्याडासि भेडसावीं, मी भ्याया उपजलों नसें कांहीं ।
विक्रम-यश-साधाया झालोंसें, चाल पथ पुढें पाहीं ॥ ५०

शल्य, म्हणे, रे सूता वडबड करितोसि फार मद्य-प-सा ।
 गुरु-सागर बहु गर्जे, परि मुनिचा एकही भरे न पसा ॥ ५१
 तेव्हां दुर्योधन नृप निज-कार्याचा न व्हावया घात ।
 कर्णास मित्रभावे वारी शल्यासि जोडुनी हात ॥ ५२

१३ केका,

तुझ्या बहुत शोधिले अधनिधी पदाच्या रजे,
 न तें अनृत, वर्णित्ती बुधजनीं सदाचार जे,
 असे सतत ऐकते, सतत बोलते, मीच ते—
 प्रमाण न म्हणों जरी, उचित माझिया नचिते.
 तसाचि उरलों कसा, पतित मी नसें काय, कीं—
 कृपाचि सरली, असें हि न घडे जगन्नायकीं;
 नसेन दिसलों कसा, नयन सर्वसाक्षी रवी;
 विषाद धरिला म्हणों, न सुरभी विष, क्षीर वी.
 सदैव नमितां जरी पद ललाट केलें किणें,
 नसे इतर तारिता मज भवत्पदाब्जाविणें;
 नता करुनि सुक्तही म्हणासि 'मी बुडालों रिणें,'
 अशा तुज न जो भजे मनुज, धिक् तयाचें जिणें.
 तरेन तुमच्या बलें भवमहाजदी नाविका,
 तुम्हीच मग आतरास्तव मला सुदना विका;
 असे विदित वासही मज सदाश्रमींचा, करा—
 दया, गुण पहा; सवे मज सदा श्रमीं चाकरा.
 तुम्ही परम चांगले, बहु समर्थ दाते; असें—
 सुदनि जन मी, तुम्हां शरण आजि आलों असें;
 पुन्हांहि म्हणतो, बरें श्रवण हें करा यास्तव;
 समक्ष किति आपुला सकललोकराया, स्तव !
 समागम तुझा घडो म्हणुनि जाहले लांकडे,
 तपोनिधि तसे मुनि त्यजुनि जोडिलीं माकडे;

अयुक्त बहु ज्या जनास्तव घडे, पडे सांकडे,
तदुक्तिहुनि आमचें बहुत बोलणें वांकडे.

न जें प्रिय, सदोष तें; प्रिय सदोषही चांगलें
स्वतोक पितरां रुचे, जरिहि कर्दमीं रांगलें,
तुलाचि धरि पोदिशीं काशि तदा यशोदा बरें !
जरी मळविशीं रजोमालिन काय तूं अंबरें.

तुम्ही बहु भले, मला उमज होय ऐसें कथा;
कसा रसिक तो, पुन्हां जरि म्हणेल आली कथा
प्रातिक्षण नवीच दे रुचि शुकाहि संन्यासिया,
न मोहिति भवत्कथा अरसिका अधन्यासि या.

तुझे यशचि तारितें, परि न केवला तारवे;
सहाय असिला असे, तरिच शत्रुला मारवे;
न भागवत भेटतां, न घडतांहि सत्संगती
न अज्ञहृदयें तशीं तव यशोरसीं रंगती.

सुसंगति सदा घडो, सुजनवाक्य कानीं पडो,
कलंक मतिचा झडो, विषय सर्वथा नावडो,
सदधिकमळीं दडो, मुरडितां हतानें अडो
वियोग घडतां रडो, मन भवच्चरित्रीं जडो !

दयामृतघना अहो हरि, वळा मयूराकडे;
रडे शिशु तयासि घे कळवळोनि माता कडे,
असा अतिथि धार्मिकस्तुतपदा ! कदा सांपडे !
तुम्हां जड भवार्णवीं उतरितां न दासा पडे.

नरहरी.

१४ गंगेचा देखावा.

पाणी सु-निर्मळ जिचें अति रम्य भासे
मोठे लहान फिरती अ-गणीत मासे
तैसेच कच्छप अ-संख्य जळांत, कांहीं
तीरीं बहूत रमती तप ध्यावया ही ॥

भौरे अनंत फिरताति, अगाध पाणी
तेथील नक्र-समुदाय न अंत जाणी
लाटांवरी भिडति येउनि उच लाटा
तीरास लागति, न होय जळांत सांठा ॥

एकापुढें एक सहस्र नावा
धांवोनि जाताति, नसे विसांवा
तरंग-वेगें वर-खालिं होती
होड्या किती त्यांतुनि पार जाती ॥

भागीरथी शब्द करीत वेगें
येऊन सारी यमुनेसि मागें
येतां तिचा ओघ मिळोनि दोघी
प्रेमें पुढें चालति पूर्व-भागीं ॥

भागीरथीचें अति शुभ्र वारी
काळी दिसे सूर्य-सुताहि भारी
दोर्घांमधें जें जळ लाल आहे
सरस्वती ती प्रकटोनि वाहे ॥

आकाशा परि तोय, त्यांत ढगसे फेनौघ ते चालती
उष्णें अग्नि तशा स-शब्द लहरी विद्युलता हालती
नावा त्यांत विमान-पंक्ति, तळिचीं मोतीं जशा तारका
रामा विष्णु-पदासि याचे धरिं तूं चितीं सदा तारका ॥

नरामर शतावधी पुलिनि वैसुनी ते किती
 सुधा-रस-समान त्या अति अ-तृप्त तोया पित्ते
 सु-कांत पुलिनांत ते पसरले दुहों बाजुंला
 गमे जननि पाजवी पय धरोनि तेथें मुला ॥

मृदू सुख-द वालुका लखलखीत शोभे वरी
 हिरे चुरानि वोपिले म्हणुनि स्वच्छ तेजा धरी
 सुखें भरित मत्स्य ते वरिवरी उड्या मारिती
 सुरां कळविती न ती वरि जळीं अम्हां जी रती ॥

चिंतामणी पेटकर,

१५ गंगाप्रवाह.

ज्या ज्या अनेकविध योग्य शिशुस्थितीला
 आनंददायक अतीव मनोज लीला,
 त्या त्या समस्त हिमभूधर राजकन्या
 दाघून हे विनविते नयनांस धन्या. ॥
 कोठें तिचें सलिल निश्चल शांत चाले;
 'कोठें झळाळत झराझर फार हाले;
 कोठें फुगे बहु, सर्वें उतरोहि कोठें;
 कोठें प्रसन्न दिसतें; मलदुष्ट कोठें; ॥
 कोठें शिळा अढळतां पथि, ती सभोंतें
 तें भोंवऱ्यापरि गरागर खाय गोते;
 कोठें सवेग उसळे; खवळेहि कोठें;
 कोठें तरंग उठती, शिरतीहि कोठें; ॥
 कोठें विभिन्न जल होय सहस्रधा कीं;
 कोठें कड्यावरुनि उंच उड्याहि टाकी;

कोठें अपाप जल तें थडकून राहे;
कोठें प्रचंडतर शब्द करीत वाहे ॥

कोठें असे सखल, फार गभीर कोठें,
कोठें अरुंद बहु, रुंदही फार कोठें,
कोठें प्रचंड खडकावरि फार वेगें
तें हापदून जळ तूर्ण फिरेहि मार्गें, ॥

या रीतिच्या रुचिर चित्तविनोदि लीला
नानापरी करित, हे बहु पुण्यशीला
खालीं पुढें द्रुत वहात वहात धन्या
गमोत्रिच्या निकट ये तुहिमाद्रि रुन्या ॥

कृष्णकेशव—

१६ ऊठिं गोपालजी, जाई धेनूकडे.

ऊठिं गोपालजी, जाई धेनूकडे ।

पाहती सांगडे वाट तूशी ॥ ध्रु० ॥

लोपली हे निशी, मंद झाला शशी ।

मुनि-जन मानसीं, तूज ध्याती । ऊठिं० ॥ १ ॥

भानु-उदयाचळीं तेज, पुंजाळलें ।

फूललीं कमळें ऊदकीं हीं ॥ ऊठिं० ॥ २ ॥

धेनु वत्सें तुला वाहती मा-धवा ।

ऊठिं गा यादवा उशीर झाला ॥ ऊठिं० ॥ ३ ॥

ऊठिं पुरुषोत्तमा, वाट पाहे रमा ।

दार्वि मुख-चंद्रमा, सकळिकांसी ॥ ऊठिं० ॥ ४ ॥

कनक-पात्रांतरिं दीप-रत्ने-वरीं ।
 ओवाळिते सुंदरी तूजलागीं ॥ ऊठिं० ॥ ५ ॥
 जन्मजन्मांतरिं दास होऊं हरी ।
 बोलती वैखरी भक्त तूझे ।
 कृष्णकेशव करीं चरणांबुज धरी ।
 ऊठ गा श्रीहरी मायबापा ॥ ऊठिं० ॥ ६ ॥

कृष्णशास्त्री चिपळुणकर.

१७ मेघाविषयीं अन्योक्ति.

येती रम्य फुलें फळेंहि वरवीं वृक्षांजयां त्यां प्रती
 घालूनी विपुला जला जन सदा अत्यादरें पाळिती.
 शाकोटादिक जे निरर्थक तरू दीनां अनाथां त्यां,
 मेघा, रक्षिल कोण वा तुजविणें साऱ्या जगामार्जि या ! १

दावाशी गहनीं वनीं भडकतां, ज्या वाट जी सांपडे,
 तीनें धांवति जीव घेउनि पशू भांवावुनी वापडे,
 पेसा घोर अक्रांत हा उसळतां दुर्वार या संकटा
 वारायास समर्थसा दिससि तूं आम्हां, घना, एकटा. २

गर्वें पर्वतमस्तकीं, जलधरा, धारा वृथा वर्षशी,
 पांडा कष्ट करूनि नाविकजनां वृष्टापरी हर्षशी,
 पाण्यावीण लता तरू सुकति हे, वृष्टी जरी यांवरी,
 रे मेघा, करतास कीर्ति भुवनीं होती तुझी, वा, खरी. ३

हर्षें मोर सभोर पाहुनि ज्या नाचावथा लागले,
 चिर्ती चातक तोषले बहु तृषा लागोनि जे शोषले,
 तो वृष्ट्युन्मुख मेघ होय; इतुक्यामाजी अकस्मात हा
 वारा उद्भवुनी कसा विखरता झाला, त्यातें पहा. ४

सकल जलाशय टाकुनि वाट तुझी जो पहात हा बसला त्या चातकास गारा मारिशी, मेघा न योग्य हें तुजला.	५
तळीं वाळलीं सगळीं, झाले प्रवाह सूक्ष्म नद्यांचे, गाळीं तळमळ करुनि लोळती जलचर तळीं त्यांचे,	६
गेलीं वाळुनि झाडें सारीं, न मिळे छाया कोठें, पशुपक्षीही व्याकुळ होउनि दुःख पाळती मोठें,	७
पृथ्वी लोहापरि तापुनियां चटचट पोळति पाय, प्रचंड उष्णहि वायु सुटोनी करित जनांस अपाय,	८
कुपित शत्रुसा तीव्र शरांपरि किरणां दिनकर वर्षे, लोकां अनुपम ताप देउनी जणुं चितीं तो हर्षे,	९
प्रलयकाल जणुं जवळ पातला, विश्व अतां जळणार ऐसें मानुनि मनांत करिती लोक शोक अनिवार.	१०
ग्रीष्मे यापरि करुनि पीडा गांजियला जन सारा, शरण पातला, घना, तुझ्याविण न दिसे दुसरा थारा	११
महासागरीं गिरिशिखरांवरि वर्षसि उगिच काशाला ! जळापासुनी तव कांहींही नाहीं लाभ त्यांला.	१२
पाहुनि योग्य प्रसंग पात्रीं अहाहि करितां दान, दाता लाघे अखंड कीर्ती यश आणी संमान.	१३

परशुरामपंत गोडबोले

१८ दारिद्र्यप्रभाव.

ज्या माझ्या सदानां गणांत विमलद्वारप्रवेशीं बलीं,
होते सारस, हंस, भक्षित, सदा, तैशीच हे देहली;
तेथें सांप्रत हीं पहा उगवलीं झाडें, तृणें, दीसती,
त्यांमध्ये पडतां बली, झडुनियां मुंग्या, किडे, भक्षिती.

भोगून दुःखें सुख शोभतें जनीं,
घनांधकारांत दिवा जसा वनीं;
सुखा पुढें होय दरिद्रता नरा,
असोनि वेहीं मृततुल्य तो खरा.

माझें मलाच घर तापद फार झालें,
क्षीणार्थ जाणुनि जनीं गृह वर्ज्य केलें;
गेला सुकोनि मद कालवशेंचि ज्याचा,
जातात भृंग कट सोडुनि त्या गजाचा.
नाहीं खरें विभवनाशज दुःख मातें,
दैवानुसार मिळतें धन आणि जातें;
हें दुःख फार मज नष्टधनास, सारे,
झालेच मित्रपण सोडुनि पाठिमोरे ।

द्वारिद्र्य लज्जेचें कारण, लज्जा करी तेजाचें हरण ।
निस्तेज पुरुषास अपमान, पदोपदीं होतसे ॥

अपमान निर्वेदा उठवी, निर्वेद शोकातें पेटवी ।
शोक बुद्धीतें आटवी, निःशेषपणें ॥

बुद्धीनें सोडिलें ज्यासी, नाश गांठी त्या नरासी ।
अहो ! इतुक्याही अनर्थासी, मूळ पाहतां द्वारिद्र्य ॥

चित्तेचें घर हेंच, वैर दुसरें लोकांत होतें सदा,
निंदा मित्रजनांत, कारण निजद्वेषास हें सर्वदा;

जाया बुद्धि वनास देइ सहसा, जाया सदा लाजवी,
शोकाग्नीं हृदयस्थ हा, परि तनू जाळी न, संतापवी

निर्द्रव्या पुरुषा न बंधुजनही साह्यास संतोषनी,
त्याचे जे मित्र मित्र तेहि फिरती, आपत्तिही वाढती;

जातें सत्त्व लयास शीलविधुची कांति क्षया पावती,
जें केलें जनिं पापकर्म इतकीं तें त्याकडे लावती ।

त्याची संगत कोणिही न करिती, त्या मान कोठें नसे,
जातां तो धनिच्या घरा सुवचनें त्याला न कोणी पुसे,
थोरापासुनि दूरदूर फिरतो लाजून वस्त्राविणें,
वाटे निर्धनता मला नरक हा हा धिक् तयाचें जिणें

दारिद्र्य मित्रा । वससी शरीरीं,
माझ्याच तूं मानुनि सौख्य भारीं;
तुझ्याविशीं हें मज दुःख मोठे,
मेल्यास मी जाशिल सांग कोठें ! ॥

गो. वा. कानिटकर.

१९ बालकाचें पाहिलें विरहदुःख.

पद.

(चालः—आजि अक्रुर हा नेतो श्रीरुष्णाला.)

प्रियबंधूच्या आठवुनी विरहाला, बालक तो विव्हल झाला ॥ घुं० ॥

कुणि बोलावा त्या माझ्या भाऊला, मजसंगें खेळायाला ।

कां सांगाना भाऊ कोठें गेला, स्तब्ध असे कां वसला ॥

चाल दु. दसरा तो येईल आतां ।

घोड्याच्या माळेकरितां ॥

बागेमधिं अपुल्या जातां ।

त्या झेंडूच्या हुडकिल कोण फुलाला ॥ १ ॥

जीं लावियलीं फुलझाडें दोघांनीं, गेलीं तीं सर्व सुकोनी ॥

मज वाटेना कीं घालावें पाणी, या एकट्याच हातांनीं

चाल दु. लावुनियां सुंदर वेलां ।

जाईचा मंडप केला ॥

दिपवाळिस नामी किल्ला ।

त्या भाऊनें हो माझ्या बांधियला ॥ १ ॥

प्रिय बाळा तूं आतां रडसी वायां, गेला तव भाऊराया ।

तें पुनरापि रे सुंदर मुख या ठायां नच मिळेल तुजसि पहाया ॥

चाल दु. होता तो गुलाब जैसा ।

आनंद मूर्तिमान् ऐसा ॥

अल्पायुष करुनि ऐसा ।

त्या देवानें निजगृहिं भाऊ नेला ॥ ३ ॥

मग मारितसें व्यर्थचि हांक तयाही, सोडुनि कीं खेळाणिं जाई ।

ती खेळाची मौज पुन्हां नच येई, सांग मे खरें कीं आई ॥

चाल दु. तें ओढ्यावरलें फिरणे ।

तें राईमधलें रमणें ।

आतां तें सुख नच मिळणे ॥

तो असतां कां प्रेमा अधिक न केला ॥ ४ ॥

केशवसुत.

—००—

२० इश्वराचा ग्रंथ.

श्लोक.

हैं हो पुस्तक रम्य ज्यास 'जग' ही संज्ञा अम्हीं दीधली
आस्थापूर्वक पत्रकें जर अम्हीं त्याचीं भलीं चाळिलीं,
केलें पुस्तक हें जयें, जपुनि जां शुद्धीहि याची करी,
बुद्धी थोर, अपूर्व ही कुशलता वाचूं तयाची तरी.

त्याची शक्ति, अतीव अद्भुत अशा शक्तीहि ज्या दाविते,
त्याची पालक दृष्टि अप्रतिहता सर्वत्र जी पोंचते,
त्याचा न्याय, न जो क्षमा करितसे गर्विष्ठ दुष्टां कधीं,—
वाचूं हीं सगळीं अखण्डित अशीं प्रत्येक पत्रामधीं.

हा ! हा ! आम्हिं परन्तु मूर्ख सगळे, त्या अज्ञ बालांपरी.
पुढे रंगित, पत्रकें कनकितें, आनन्दतों यांवरी;
गौणाला पुरवूं स्वलक्ष्य, अवघें उत्कृष्ट टाकूनियां !
त्या मोठ्या कविचा अम्ही न झटतों इष्टार्थ जाणावया.

किंवा दैववशात् कांहीं पाहिलें पुस्तकांत या
तर तें बहुधा चित्र कडेला पृष्ठकाचिया !

२१ फिर्याद.

(चालः—उद्धवा शांतवन कर जा)

जिनें मला वेडा केलें, तिच्यावरी ही फिर्याद ! ॥ घृ० ॥
ऋतु वसन्त येउनि कुसुमीं उपवनास शोभा आली;
कुंजीं मी बसलों एका, हर्षित मम वृत्ती झाली;
आली तों कोणी युवती त्या स्थळीं रूपगुणखाणी,
चुम्बुनि मज गुणगुणली ती मधुर गीत माझे कानीं !

तल्लीन सवें मी झालों,
विकलगात्र होउनि गेलों,
निर्वाणीं पूर्ण बुडालों—

नुरलीच जगाचा याद !

जिनें मला वेडा केलें, तिच्यावरी ही फिर्याद !

अन्तर्हित झाली रामा, भानावारि येतां कळलें;
विरही मी पीडित झालों, हृदयीं उत्कण्ठा—अनर्धें;

ध्यास तिचा घेवनि फिरलां शून्य दिशा रानोमाळ,
तिचेवरी गाणीं वेडीं गाइलीं कमाया काळ !

“ पुरता न अनुग्रह करितां,
गेलीस कशी सुखसरिता ?
धाव ! करीं न दयाब्धि रिता ”—

ही तिला घातली साद ।

जिने मला वेडा केले, तिच्यावरी ही फिर्याद !
स्वप्नांतचि केव्हां भेटे, नेले तो स्वर्गद्वारीं,
लोटिले मागुती खालीं, भूललावरी अन्धारीं !
तेणें मी विव्हाल भारी, संसारीं परि करमेना,
धन न करीं वणवण करिता, जम काठें नाट जमेना !

तरि तिलाच चित्त ध्याते,
निद्रेविण रजनी जाते ।
आप्तवर्ग म्हणती “ याते—

कुठली ही जडली व्याद ?

जिनें मला वेडा केले, तिच्यावरी ही फिर्याद !
हीन दीन झालों छंदी फंदी मी तुझिया नादीं,
त्यामुळें परि न मनाला घालितों कधींहि विषादीं;
बूज तुबां या दासाची, केली गे नाहीं अजुनी,
दुःख हेंचि वाटे, म्हणुनी गातसें अशीं गाव्हाणीं ।

तूंच चित्त आधीं हरिलें,
मज आतां कां दुरि धरिलें ?
चिर चरण तुझे मीं स्मरले ।—

हो प्रसन्न दुरवीं खेद ।

जिनें मला वेडा केले, तिच्यावरी ही फिर्याद !

२२ स्फूर्ति

(चालः—कित्ती रहावें तुजविण आनां०)

कांठोकांठ भरुं द्या पेला, फेस भराभर उसळूं द्या !
 प्राशन करितां रंग जगाचे क्षणोक्षणीं ते बकलूं द्या !
 अमुच्या भाळीं कटकट लिहिली सदैव वटवट कल्प्याची,
 म्हणेल जग आम्हांस मद्यपी, पर्वा कसली मग त्याची !
 जिव्हेचीं बंधनें तर दिलीं करा तीव्र या पेयाने,
 यदुष्णतेनें द्यावापृथ्वां द्रवुंने भिसळती वेगानें ।

होउनियां दंग मनीं,
 व्हावें तें आणा ध्यानीं,

गा मग सुचतिल तीं गाणीं,

परिसुनि त्यांचे शब्द, रूढिचे दास झणीं ते खबळूं द्या !
 कांठोकांठ भरुं द्या पला, फेस भराभर उसळूं द्या !

१

सोमाचा रस वेदकाळच्या ऋषिवर्यांनीं उकळीला,
 शेष त्याचा द्या तर लौकर पिपासु जे त्या आम्हांला
 औचित्याच्या फोल विवेका ! जा निघ, या दुरवस्थेनें
 अम्हां घेरिले म्हणुनी घेतों झिंगुनियां या पानानें !
 क्लृप्तीची मग करुनी नौका व्योम-सागरावरि जाऊं,
 उडुरतनें या गरिष वरेला तथुनि फळुनिया वृऊं ।

अडवतील जर देव, तरी

झगडूं त्यांच्याशीं निकरीं,

हार न खाऊं रतीभरी ।

देवदानवां नरें निर्मिलें, हें मत लोकां कळवूं द्या
 कांठोकांठ भरुं द्या पेला, फेस भराभर उसळूं द्या ।

२

पद्यपंक्तिची तरफ आमुच्या करीं विधीने दिली असे,
 टेंकुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुन या देउं कसें,

बंडाचा तो झेंडा उभवुनि धामधूम जिकडे तिकडे—
 उडवुनि देउनि जुलमाचे या करुं पहा तुकडे तुकडे !
 'महादेव ! हर हर !' समराचा गर्जत तो वाऱ्यावरती
 येउनि घुमतो अमुच्या कर्णी—“निजती ते ठाराचि मरती !”

उठा ! उठा ! बांधा कमरा !

मारा किंवा लढत मरा !

सत्वाचा 'उदयोऽस्तु' करा !

छंद फंद उच्छृंखल अमुचे स्तिमित जगाला ढवळूं द्या !

कांठोकांठ भरूं द्या पेला, फेंस भराभर उसळूं द्या !

३

रे. टिळक

२३ आंधळा झालों तर

चारा वर्षापूर्वी कवीचे डोळे येऊन आतां ते जातात अशी स्थिति प्राप्त झाली असतां, कवीच्या मुखांतून हे उद्गार निघालेले आहेत.

मेला होशिल तूं जगास म्हणती झालों जरी आंधळा;
 खोटें हें भय, काय चित्त सकल व्यापी नसे हें मला ?

सृष्टीचें मधु बाह्य रूप न दिसो डोळ्यांस चिंता न ते
 ती हंसीसम मानलीं मम सदा सानंद हो खेळते !

मूर्ती मोहक ज्या पुढेंच दिसती स्वप्नांत जागेपणीं,
 त्या त्या काय विलोकितों सकल मी, सांगा, मला लोचनीं

ज्या अत्युत्तम लाडक्या अधिक त्या संस्पष्ट होती मला
 जेव्हां मी नयनां मिटून बघतों प्रेमें पुढें त्यांजला.

होती शंभर कोस दूर मजला सोडून मूर्ती प्रिया,
 मध्यें डोंगर उंच उंच टपले दृष्टीस झांकावया,
 होतों पाहत मी तिला परि सदा, आश्चर्य हें काय न ?
 नेत्रें इष्ट मला; परंतु नच हें नेत्रावलंबी मन !

जरी नेत्रें गेलीं तरि अनुरती काय सरली ?
 जरी नेत्रें गेलीं तरि मति मला कां विसरली ?
 जरी नेत्रें गेलीं तरि हृदय हें कां हरपलें ?
 जरी नेत्रें गेलीं तरि अशुभ तें काय घडलें ?

सृष्टी अमर्याद नवीन कांहीं
 पुढें तुला रे दिसणार नाहीं

खरें, परंतू नवसृष्टिकर्त्री
 माझी सखी दूर न काव्यशक्ति.

आजवरी सम जी सुखदुःखी,
 अंधपणीं काशे ती मज टाकी,
 दाविल नित्य नव्या मज गोष्टी,
 दइल ही कविता नव तुष्टी.

ज्याला कोणि जगांत मान म्हणती, किंवा कुणी स्तब्धता,
 त्याची ही श्रवणांविना परिसर्तो मी गोड वाचालता;
 किंवा अक्षयता जयेस म्हणती आद्यन्त तीचा दिसे,
 झालों मी जरि आज अंधबहिरा तें दुःख माते नसे !

अनेकविध दर्शनीं मन चळे तुझ्यापासुनी,
 म्हणून जग चिंतिते तुज विलोचनां झांकुनी,

बधेन तुजलाच मी सतत अध झालों तरौ,
 नकोत नयनें । प्रभो ! वसति मन्मनीं तूं करीं !

२४ थोडे थोडे हळुहळू

[चाल-भला जन्म हा]

थोडा थोडा म्हणतां हणतां काळ चालला कसा
करांतुन सुटलेला बाणसा !

जीव रंगला प्रपंचरंगीं बघे न त्याच्याकडे
दिसेना त्या पुढें सांकडे ।

सदा उसासे, त्यास भासे मदाहुन मंद हा,
स्ववचक मानव तितुका पहा !
पळ पळे, त्याच्या मागुन घट्टि धांवते,
घट्टिमागुन दिन, ही परंपरा लागते ।
वय वारितरंगाहुनी तरल भासते !

सुखदुःखाच्या जालामधुनी संतत धावे पिसा !
काळ हा घेउनियां माणसा ।

थोडी थोडी नभोमंडळीं प्रसन्नता शोभली,
हळु हळू रवि ये उदयाचलीं

थोडा थोडा हांसत हांसत दिवस खदखदां हंसे
गुदगुल्या करितां बालक जसे !

हळु हळू पावली प्रसार ही साउली,
हळु हळू पुढें ही संध्या सरसावली,
हळु हळू अधीका सत्तेला पावली,

हळू हळू अधिकार प्राप्त हो जगांत निद्रालसा,
तांतडी शब्द न कोठें जसा ।

हळूच लाजत पुढे येउनी एक नभीं तारका
दाविते अपुल्या सस्मित मुखा;

हळूच दुसरी, तिसरी, चौथी-अगण्य तारावली
अंबरीं चमकाया लागली ।

हळु हळू उदित हें चंद्रविंब जाहलें.

हळु हळु विरलेंता तारामय पांचलें,
 हळु हळु रजनिनें पद मागे घेतले,
 हळूच सारी दूर तमाचें पांघरूण ही रसा,
 उदला दिनही पहिला जसा ।
 “ थोडें थोडें, हळू हळू ’ हें द्रुवपद ज्या जोडिलें
 असें हे गायन मधु चाललें,
 नादें याच्या जीव सकलही अपणांला विसरले
 कालचें, पुढचें कोणा कळे
 हा काल हंसे ही मौज अशी पाहुन,
 परि उभा न राही केव्हां कोठें क्षण ?
 हा पळे सदाचा जीवांना घेउन ।
 “ एका एका गायन ” बोले ‘ नाचा, डोला, हंसा ।
 शैवटीं फसाल तेव्हां, फसा । ”
 हळूच उठला जाऊन बसला कोणी कोठें तरी
 मुखच्छवि गभीर परि हांसरी !
 हळूच उचली वीणा अपुली, चढवी तारा वरी,
 स्वतांशीं गानारंभा करी;
 हा काल धरोनी ताल डुले गायनीं
 दशदिशा रंगल्या सहजपणें नर्तनीं,
 फल काय कुणाला गुह्य उगा सांगुनी
 एक करा, या, या गवयाच्या चरणाजवळी बसा ।
 येईल अनुभव मग अल्पसा

२५ रागांत एकटें पडलेलें फूल

(चालः—नृपममता रामावरी)

वन सर्व सुगंधित झाले,
 मन माझें मोहुन गेलें—किति तरी ।

मीं सारं वन हुडकीले,
फुल कोंठें नकळें फुललें-मज तरी.

स्वर्गांत

दिव्य वृक्षास

बहर ये खास,

असें कल्पिले-असे कल्पिलें;
मन माझे मोहुन गेले-किति तरी !

परि फिरतां फिरतां दिसलें

फुल दगडाआड लपालें-लहानसें:

दिसण्यांत

फार ते साधें,

परी आमोदें

जगामधिं पहिलें-जगामधिं पहिलें;
मन माझे मोहुन गेलें-किति तरी !

मी प्रेमें बदलों त्याशीं,

“कां येथें दडुर्ना बसशी-प्रिय फुला ?

तूं गडे

फुलाची राणी,

तुला गे काणीं

रानिं धाडीले-रानिं लावीलें ? ”

मन माझे मोहुन गेले-किति तरी

तें लाजत लाजत सुमन

मज म्हणे थोडके हंसुन

“ निवडिलें

प्रभूने स्थान

रम्य उद्यान

तेच मज झालें-तेच मज झालें.

मन माझे मोहुन गेलें-किति तरी ! ”

विनायक

२६ नदी आणि काव

श्लोक [वृत्त उपजाति]

असो कवीचें कुल अप्रासिद्ध ।

होई कवीच्या कवनें प्रसिद्ध ॥

तसा नदीच्या उगमस्थलाला ।

नदीमुळें गौरवलाभ झाला ॥ १ ॥

काव्यें कवीचीं जगतांत गावीं; ।

त्यांचें न त्याच्या परि चोज गावीं ॥

नदी सुदूरस्थ जनां पवित्र ।

विटाळिती तीर्थ तिचेच पुत्र ॥ २ ॥

बाल्यांत उच्छृंखल वृत्ति दोन्ही ।

टावा नसे आडथळा म्हणोनि; ॥

लागो दरी खोल, उभा पहाड ।

जातात तीं धावत धाडधाड ॥ ३ ॥

जाई जसें अंतर होत खोल ।

गांभीर्य ये, वृत्ति निव विलाल ॥

रेखून मार्ग क्रमितात संथ

करीत कल्याण जगीं अनंत ॥ ४ ॥

अभंग त्यांच्या हृदयीं तरंग ।

निःसंग ते त्यांत सदैव दंग, ॥

गाऊन गाणीं भ्रमतात रानीं; ।

ते धन्य ज्यांच्या पडतात कार्णी ॥ ५ ॥

स्वजीवनानें उगवून दाणे, ।

नदी जिवां दे चिर जीवदानें ॥

तैसें कवीच्या कविताप्रवाहें ।

जीवांत संजीवन दिव्य लाहे ॥ ६ ॥

राष्ट्रें बुडालीं नृप थोर गेले ।

नदी कवी मात्र अनंत ठेले ॥

भागीरथीला खळ लेश नाही ।

अखड रामायण लोक गाई ॥ ७ ॥

महाकवी थोर नदीप्रमाणें ।

मी बापडा ओघळ अल्प जाणे ।

धाकें न ओढा झुळझूळ वाहे ।

माझी तशी ही गुणगूण आहे ॥ ८ ॥

तरुलता दत्त—

२७

Still barred thy doors या कवितेचें भाषांतर.

अजुनि लागलेंचि दार उजळे ही प्राची !

अजुनि लागलेंचि दार

उजळे ही प्राची

स्वेच्छ थंडगार झुळुक वाहतसे ताजी ॥ ध्रु० ॥

जागवि जी रम्य वेळ

कमलादिक सुमनें सकल

कां न तुला जागवि परि,

कमलनयन साची ?

१

देवि, कांनि, गीति, प्रीति

सकल मनीं उत्सुक अति,

दारिं उभ्या वाट बघती

या तवागमाची.

२

अरुणराग गगनिं कांति,
 पक्षिगणीं मधुर गीति
 या हृदयीं विमल प्रीति
 पुरव होस यांची
 अजुनि लागलेंचि दार

उजळे ही प्राची

जीवित तुजवीण विकल
 कां मग हा विधिचा छल
 तुजसाठीं मत्प्रीती,

छवि तव या जनाची
 अजुनि लागलेंचि दार
 उजळे ही प्राची !

ऊठ हे मजोभिराम
 तिष्ठतसें मी सकाम
 रुदन करी, कोठवरी
 मूर्ति ती जीवाची !
 अजुनि लागलेंचि दार

उजळे ही प्राची !

गडकरी.

२८ मनांतली पाल

करितां कार्या । चुकचुके पाल ही वायां ॥ ध्रु०॥
 क्षणैक भरतें भलते वारें । संभ्रामिं बुडतें जग हें सारें ।
 कारागृहिंचीं उघडति दारे । समर्थिं अशा या
 चुकचुके पाल ही वायां ॥ १ ॥

सजावतंचा उकळी फुटते । बेडी पायांमधली तुटते ।
नसती लाज जनाची सुटते । तांच भिववाया ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ २ ॥

ओळख निज रूपार्ची पटते । क्षणभर भेकडं वृत्तिही हटते ।
शक्तिहि सर्वस्वाने नटते । जीव तो ध्याया ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ ३ ॥

दृष्टिहि अनंत ठायीं शिरते । बघतां बघतां उलटी फिरते ।
चहूंकडे, वा ठायिंच जिरते । विरते माया ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ ४ ॥

मर्यादेच्या सीमा सरती । अणूंत सर्वस्वाची वसती ।
“मी, तूं” शून्यामाजीं रमती । वायुमय काया ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ ५ ॥

अंधुक जं जं तें लखलखतें । ‘असतें, सहजचि हातीं नसतें ।’
नसतें तेंही परी मग दिसतें । ठाव ना शून्या ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ ७ ॥

होतो सुखी सदा ज्या गांवीं । पुन्हां आठवण त्याची व्हावी
नसती व्याद टाकुनी द्यावी । निघावें जाया ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ ८ ॥

न दिसे कोठे अंतःकरणी । नाहा तैशी वातावरणीं ।
नाहीं कधीं पाहिली कोणीं । ज्या त्या द्यायां ।

चुकचुके पाल ही वायां ॥ ९ ॥

न कळे चांडाळिण ही कुठली । निशिदिनीं अडवायातें, उठली
कर्तव्याची चालच खुटली । मार र मार ! ।

पाल ही प्रभो अनिवार ॥ १० ॥

माधवानुज.

२९ कावळ्यांची कावकाव.

‘ कावकाव ’ करितात कावळे, मोकळे करुनि आपुले गळे;
 शांति सर्व हृदयांतली उडे, दुःखमग्न दिसतात बापुडे ! ॥

अबरीं न उडणें तयां रुचे, भक्षयेय बघणें न त्यां रुचे;
 संकटांत निजबंधु पाहुनी, धावले सकल एक होउनी ॥

वृत्ति ही किति उदार या खगीं धिक् जिणें खचित आमुचें जगीं
 ज्ञानबुद्धि मनुजीं जरी वसे, बंधुभाव न तयांत हा दिसे ॥

काज नित्य बघुनि नवें नवें, एक बंधु झगडे दुज्यासबें;
 संकटांत पडतां तयास तो, गृध्रसा मृत पशूस टोंचितो ॥

व्यर्थ व्यर्थ तुमचीं सुभाषणें, व्यर्थ शंभर समाज मी म्हणें.
 त्या जळोत तुमच्या महासभा ! बंधुभाव हृदयीं न जो उभा ॥

संकटीं बघुनि बंधु, तत्क्षणीं, अश्रु जो प्रकटती न ईक्षणीं;
 एक राष्ट्र बनवूं असें म्हणा, वल्गना विफल वाटते मना. ॥

‘ काव काव ’ परिसूं नका फुका, बंधुता प्रथम आर्य हो शिका-
 बंधुता-उदय जाहल्याविना, शक्य काय तुमच्या सुधारणा ॥

३० गीतांजलीचीं भाषांतरें

जेव्हां खेळत मी असें तुजसेवें स्वच्छंद नानापरी
 केला प्रश्न न कोण तूं म्हणवुनी केव्हांहि तूतें हरीः
 लज्जा भीति तदा मनांत न वसे चिंता नसे अंतरीं
 होता वाहत जीवितौघ मम हा प्रक्षुब्ध सिंधूपरी.

होतां रम्य उषा स्वये उठविशी निर्दंतुनी तूं मला
 घेऊनी अपुल्यासवे भ्रमसि तूं माते वनी एकला;
 तैं गाने म्हटलीं तुवां, समजलीं नाहीत माते जरी
 त्यांचा काहुनि मी प्रतिध्वनि सरुया नाचे उडे भूवरी !

झाला खेळ पुरा अहा बघतसे मी काय हें लाचनीं
 स्तब्ध व्योम विशाल हे रविशशी निःशब्द ही मेदिनी;
 लावूनी नयनद्वया अपुलिया त्वत्पादपद्माकडे
 सारें विस्मित विश्व हे तुजपुढे राहे उभे वापुडें !

३१ चाल—उद्वा शांतवन कर जा०

ज गान गावया आला गाउनि तें अजुनि न झाले
 जुळविण्यांत वीणतारा सकलायु लयाला गेले ॥ ध्रु० ॥

परि तारा जुळल्या नाहीं, सूर न ते मिळुनी आले
 लाधावें गाणं म्हणुनी व्याकुल हे चित्त जहालें,
 पुष्प नसे विलसित झाले वायून केवळ हाले
 परिसली न त्याची वाणी नच सुखावलोकन केले,
 मत्सदनावरुनी जातां तच्चरणध्वनीतें श्रविलें
 घालण्यांत आसन त्याला दिन सर्व लयाला गेले.

॥ चाल ॥ परि क्षीप लावला नाहीं
 बोलावूं कैसा गेहीं
 तद्दर्शन हो आशा ही
 परि अजुनी नाही घडलें ॥

(चाल—अर्धतनु)

खटाटोप हा व्यथ कशाला करिसी वड्या नरा
 पहारे उघडुनि नयनें जरा ॥ ध्रु० ॥

देवगृहाचें द्वार लावुनी बैसुनियां आसनीं
 कुणाच्या असर्सी रत पूजनीं ?

भजन कुणाचे करिसी घेउनि वीणा अपुल्या करीं
परिसतां कांण तुझी वैखरी ?
हातीं घेउनि माळ जपाची व्यर्थ मणी आढिसी
कुणाचे नाम सुखीं काढिसी ॥

नाहीं देव तुझ्या रे पुढे
भरला तमही चोहीकडे

तिमिरीं वसुनी जीवित वायां घालविसी पामरा

लांगल घेउनि जेथ कृषीवल भूमीत नांगरी
शिलाते फोडुनि मार्गा करी,
ग्रीष्मर्तूच्या असह्य दाहीं अथवा जलवर्षणीं
करो तो श्रम कोठेही जनीं,
वसे त्याच्या संतत सनिध तो प्रेम श्रीहरी
मलिन घे वसना अंगावरी,

व्हावा देव तुला तो जरी
टाकी शुचि वसनांते दुरी

तत्सम धूलीमध्ये येरे श्रमण्या करुनी त्वरा.
'मुक्ति मुक्ति' लूं उच्च रवाने निशिदिनीं आक्रोशसी
परि ती मुक्ति मिळावी कशी,

हर्षे प्रभुने स्वीकृत केले सुजनाचे बंधन
बद्ध तो प्राकृत जैसा जन,

पुरे ध्यान तव, धूपदीप, हीं माल्ये दे टाकुनी
सत्वरीं ये बाहेरी जनीं,
न लगे वसन शुची संप्रती
लागे धूली देहाप्रती

रत हो कर्मी प्रभुच्या संगे कर्मयोग हा खरा

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

पाऊस (चालः—एडका मदन.)

ऐसा बाई, पाऊस पाहिला नाही । ध्रु०

अंबा नभि पीठ नीट दळते,
जात्यांतुनि तें भरभर गळते ?

किंवा ती हे गःहले वळते
अमुची आई । पाऊस पाहिला नाही

अथवा पाहुनि उघडी पृथ्वी

धाय मोकलित 'अंबे देवि ।'

पान्हा फुटला स्तन दुग्धा वी
शत धारांहीं । पाऊस पाहिला नाही ।

घनचक्रीं कीं तंतु कांतुनी

विणुनि विजांच्या ते धोळ्यांनीं,

वसनें फेंकि भराभर वरुनी ?

किति चतुराई । पाऊस पाहिला नाही ।

एका क्षणिं एककृतिद्वारां

धरणीमुखिं दुग्धाच्या धारा

सोडि, लपवि तें, ओहुनि पदरा !

किति ममता ही ! पाऊस पाहिला नाही ।

ज्ञानेश्वर.

चरित्र—गोदावरी काठी पैठणाजवळ आपेगांव म्हणून आहे तेथे विठ्ठलपंत म्हैसे म्हणून एक भगवद्भक्तपुरुष १३ व्या शतकांत रहात होते. त्यास चार मुलें होती. निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, सोपानदेव, व मुक्ताबाई हीं चारी भावडें, विठ्ठलपंत सन्यास सोडून पुनः ससारांत पडल्यावर त्यांस झालेली म्हणून लोकांनीं त्यांस वाळीत टाकिलें होतें पुढें पैठणास तेथील ब्राह्मणांनीं त्यांची विद्वत्ता भगवद्भाक्ति, व दैविक चमत्कार करण्याची शक्ति पाहून त्यांस शुद्ध करून घेतलें. ज्ञानेश्वरांनीं ज्ञानेश्वरी ही श्रीमत् भगवद्गीतेवरील टीका शके १२१२ म्हणजे इ. स. १२९० च्या सुमारास लिहिली. नेवासे येथे ज्ञानेश्वराचा खांब हणून लोक दाखवितात त्या ठिकाणीं बसून ज्ञानदेव टीका करीत व सच्चिदानंदाबाबा हणून कोणी एक पुरुष लेखकाचें काम करून ती उत्तरून घेत.

ज्ञानदेवाच्या पूर्वीही मराठीत ग्रंथरचना होत होती. परंतु गतिसारख्या मोठ्या विषयावर विस्तृत ओंवी बद्धटीका, व तीही रसाळ भाषेत ज्ञानेश्वरांनींच प्रथम लिहिली व मराठी कवितेला भाक्तिमार्गाकडे लाविलें, म्हणून काळानुरोधानें नव्हे, पण मानानें व योग्यतेनें ज्ञानदेव हेच पहिले मराठी कवी असें म्हणतात व तें बरोबरही आहे.

विषय मनावर चांगला चिंचलेला, घरीं भगवद्भक्तीची परंपरा, व श्रोते समोर बसले आहेत, त्यांना आपण विषय समजून सागत आहोंत अशी कल्पना करून ज्ञानदेवांनीं आपला ग्रंथ लिहिला आहे; त्यामुळे त्यांच्या भाषेत जिवत्पणाचें तेज आहे. विषयाचें प्रतिपादन करीत असताना निरनिराळ्या कल्पना, दृष्टांत, उदाहरणें किंवा उपमा देऊन श्रोत्यांना तो सहज समजून द्यावा, त्याचें मन तल्लीन करून सोडावें अशी त्यांची उत्कृष्ट इच्छा असलेली क्षणोक्षणीं प्रत्ययाला येते मुख्य विषयाचें निरूपण तर त्यांत आहेंच, पण जागोजागरसप्रधान काव्याचे मासलेही भरपूर आहेत. मूळची भाषा आज दिसते याहूनही कठीण असावी. पण पुढें एकनाथांनीं ज्ञानेश्वरी “ शुद्ध ” करून घेतली त्यामुळे आजच्या ग्रंथाची भाषा जास्त अलीकडील आहे.

१ महाभारतः—कौरव-पांडवांच्या युद्धाच्या वेळीं आघांवरौबर युद्ध कसें करावें असा मोह अर्जुनाला पडला त्या वेळीं “ आत्मा अमर आहे, मृत्यु ही नेहमींचीच गोष्ट आहे, मनुष्यानें आपलें कर्तव्य केलेंच पाहिजे ” वगैरे उपदेश करून श्रीकृष्णांनीं त्याचें मन लढावयाला तयार केलें हा उपदेश गीतेंत सांगितला आहे व गीता महाभारतांत आहे. महाभारतात चक्षुप्रश्न, भीष्मांचा उपदेश अशा अनेक प्रसंगीं उपदेशाचा भाग आला आहे व त्याप्रमाणेंच त्या काळचा इतिहासही त्यांत सांपडतो म्हणून हा ग्रंथ आपण हिंदु लोक फार पवित्र मानितों. त्याला पांचवा वेद असेंही म्हणतात. ज्ञानेश्वरीच्या आरंभीं ज्ञानदेवांनीं महाभारताची थोरवी वर्णन केली आहे तो हा उतारा आहे. निरनिराळ्या प्रकारचीं उदाहरणें, दृष्टांत देण्याची ज्ञानदेवांची कुशलता यांत चांगली दिसते.

२ अर्जुनाचा मोहः—अमुक एक गोष्ट करणें हें बरोबर आहे की नाही अशा तऱ्हेचा मोह मनाला पडला म्हणजे मन बावरून जातें, व त्याचा गोंधळ उडतो तो यांत दर्शिला आहे. स्थिरवृत्तीनें अर्जुनाला सोडलें ही कल्पेना नेहमींच्या घरगुती उदाहरणांनी स्पष्ट करून सांगितली आहे.

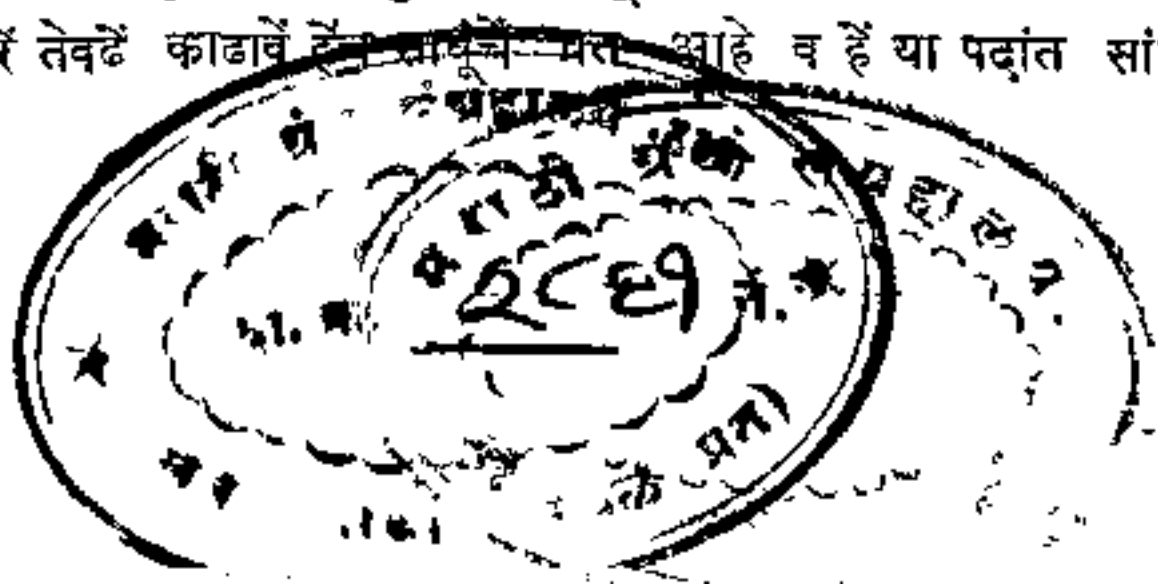
एकनाथ.

चरित्र—एकनाथाचा जन्म पैठणास भानुदास नांवाचा एक भगवद्भक्त ब्राह्मण असे त्याच्या कुळांत शके १४७० म्हणजे सन १५४८ त झाला. त्याचें पालन आजोबा चक्रपाणी यांनीं केलें व देवगडच्या जनार्दन स्वामींनीं त्यांना १४८० शकेत उपदेश दिला. एकनाथ आपल्या गुरूचा उल्लेख लेखनाच्या, किंवा अभंगाच्या शेवटीं ‘ एकनाथनाथ ’ अशा रीतीनें करितात. जनार्दन स्वामींच्या सांगण्यावरून नाथांनीं भागवत ग्रंथ मराठीत रचिला याची सख्या सुमारे २० हजार आहे याशिवाय रुक्मिणीस्वयंवर, आनंदलहरी, अनुभवाब्ज, गीतासार, अभंग, पदें, चुटके अशी अनेक प्रकारची कविता त्यांना लिहिली आहे.

भक्तिमार्ग किंवा भागवतधर्म याचा प्रसार महाराष्ट्रांत पथरा, सोळा व सतरा या शतकांत फार झाला. जुन्या वेदांताचे बंड मोडून ब्रह्मज्ञान सरूतांतच न ठेवतां तें मराठति आणून सर्वांना सुलभ करून धावें हा उपक्रम ज्ञान-देवांनीं केला व त्याचेंच अनुकरण नाथांनी स्वतः ग्रंथरचना करून व ज्ञानेश्वरी “ शुद्ध ” करून केले. एकनाथापासून भागवत धर्माची परंपरा अखड आहे. व त्याचें कारण त्यांनीं भागवतांत केलेले भक्तिमार्गाचें निरूपण हें होय. नाथाची वाणी शुद्ध, भारदस्त व रसाळ आहे ज्ञानदेवांच्या इतकी काव्यमय कल्पनांची गदीं नाथांच्या भाषेत नाही पण त्यामुळे उदाहरणांच्या व उपमांच्या जाळ्यांत अर्थ तितका गुरफटून जात नाही ही सोयही आहे.

३ लटकी मूर्तिपूजा:—द्वैताद्वैताचे कोरडे वाद करित चसण्यांत अर्थ नाही, हें जसें नाथांनीं सांगितलें, तसेंच त्यांच्या कवितेंतून कित्येक ठिकाणी मूर्ति-पूजेचें स्तोम वाढवू नये असें सांगितलेले दिसते. सगुण उपासना पाहिजे पण मूर्तीचें फाजील महत्त्व वाढवू नये असा त्यांचा आशय दिसतो या मताला अनुसरूनच “ लटकी मूर्तिपूजा ” हें लहानसें पद आहे, धूप, दीप, फुले, आरती गजर अशी पूजेची एकच गदीं झाली आहे अशा वेळेला एकाद्या गरीब भोळ्या अजाण माणसानें अगदीं भोळेपणानें ‘ हें चाललें आहे तरी काय ? ’ असा प्रश्न विचारावा व त्याचें उत्तर आपल्या समजुतीप्रमाणें धावें तसा भावार्थ या पदांत आहे.

४ निंदक:—यांतील निंदकांविषयीचे उद्गार सडेतोडपणाचे आहेत. साधु म्हणून दुर्जनांनीं, व भक्तिमार्गाचे प्रचारक म्हणून कर्मठांनीं त्याकाळीं साधूचा छळ, व त्यांची निंदा केल्याचे उल्लेख सतांच्या चरित्रातून पुष्कळ वेळां सांपडतात. एकनाथ हे कांहीं अपवाद नव्हते परंतु निंदकांकडून देखील चांगले मिळेल तें ध्यावे, वाईटांतून बरें तेवढें काढावें हें साधूचें मत आहे व हें या पदांत सांगितले आहे.

श्रीरामदास.

चरित्रः—ठोसर नांवाच्या देशस्थ ब्राह्मणाच्या कुळात रामदासाचा जन्म शके १५३० त जावगांवास झाला. लहानपणापासूनच नारायण (हें त्यांचें पूर्वाश्रमिचें नाव) हा हूड, तापट पण विरक्तपणाकडे कल असलेला असा मुलगा होता. लहानपणांचे लक्षाच्या वेळी “ सावधान ” हा शब्द ऐकल्याचरोबर सावध होऊन त्यांनीं निवृत्तिमार्गाला लागण्याचा निश्चय केला व घर सोडलें. परंतु देवप्राप्तीकरितां देशाटन करित असतांना मोंगलाई अमलांनें झालेली दुःस्थिति त्यांना फार जाणवली. बहुतेक दुष्काळ, पिकलेंच तर चोरांनीं किंवा अमलदारांनीं न्यावें, नानातऱ्हेचा जुलूम, धर्मभ्रष्टपणा, व समाजांतील विचारी लोकांचा स्वार्थ व बेफिकीरपणा यांमुळे लोक जेरीला आले होते. कर्मठ आपल्या कर्मठपणांत समाधान मानून होते. व्यावहारिक लोक वारा येईल तशी पाठ फिरवून मोंगलांची सेवा करून होते व सत ससाराविषयीं विरक्तपणा शिकवित होते. रामदासांना मात्र यांपैकीं एकही मार्ग पसंत नव्हता. त्यांनीं जागोजाग मठांची स्थापना केली शिष्य जमविले व त्यांना संसारांत व परमार्थाला उपयोगी असें शिक्षण देऊन लोकसंग्रह केला व करविला. दासबोध, मनाचे श्लोक इत्यादि त्याचे लहान मोठे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. पण समर्थ संप्रदायाचें एकदर वाङ्मय हल्लीं धुळें येथील सत्कार्योत्तजक संस्थेकडून प्रसिद्ध होत आहे त्यावरून या कार्याचा एकदर व्याप रामदासां पुरताच नव्हता, त्यांच्या शिष्यांनीही पुष्कळच ग्रंथरचना केली होती असे स्पष्ट दिसते.

५ दासबोधः—हा ग्रंथ समर्थांनी शके १५८१ म्हणजे इ. स. १६५० च्या सुमारास रचिला निदान पहिले आठ दशक तरी त्या वेळचे आहेत. व पुढें वेळो-वेळीं जें जें सुचलें त्यांत भरीला घालून पुढील दशक लिहिले आहेत या ग्रंथांत वेदांत व ब्रह्मज्ञान व्यासाराख्या गहन विषयापासून नेहमींच्या जनरहाटीनें कसें वागावें या सामान्य विषयापर्यंत सर्व कांही आहे त्या वेळच्या एकदर सामाजिक परिस्थितीचें हुबेहुब चित्र, व तें पाहून विचारी व उद्योगी पुरुषाच्या मनाची झालेली स्थिति ही यांत पहावयास मिळतात. ग्रंथांत आरंभापासून अखेरपर्यंत

समर्थांची तळमळ दिसते भाषेत मार्दव, ठेकेबाजपणा, कृत्रिमपणा वगैरे ललित गुण नाहीत, असेंच म्हणावे लागते. विचार जसे ओघाला आले तसेच व्यक्त केले आहेत. काय सांगावे, काय मागे ठेवावे, कसे व्यक्त करावे, याची फारशी काळजी समर्थांनी केली असेल असे वाटत नाही. त्यांच्या वाणीत कौशल्य नाही, तळमळ आहे, बेफिकिरपणा व सशय नाहीत, आत्मविश्वास आहे. लोकांनी मनोभावाने कामाला लागावे असा व्यावहारिक उपदेश त्यांनी कळकळीने आणि अधिकार वाणीने केला आहे

वामन पंडीत.

चरित्रः-- वामन पंडीत हे विजापुराकडले देशस्थ ब्राह्मण. यांच्य जन्मकाळाविषयी फारशी माहिती नाही. पण हे तुकाराम रामदासाचे समकालीन होते. हे द्वैतमती व नैय्यायिक होते. यांची गीतेवरील **यथार्थदीपिका** टीका प्रसिद्ध आहे. त्याशिवाय भर्तृहरिची शतके, गीता, इत्यादि संस्कृत ग्रंथांची भाषांतरे यांनी केली आहेत. रामचरित्र व विशेषतः कृष्णचरित्र यांतील अनेक प्रेमळ व हृदय उचवळून सोडणाऱ्या प्रसंगांवर यांनी उरुष्ट लहान लहान काव्ये केली आहेत. लहान मुलाच्या क्रीडा, मातेचे मुलांविषयी वात्सल्य व सृष्टीतील वस्तूची स्वाभाविक वर्णने यांची शब्दचित्रे वामन पंडितांना सुरेख साधतात. पंडित हे चांगले व्युत्पन्न असल्यामुळे जुन्या संस्कृत कालिदासादिक कवींच्या काव्याशी त्यांचा चांगलाच परिचय होता, त्या परिचयामुळे त्यांच्या आगच्या स्वाभाविक रसिकपणाचे पोषण झाले होते ही गोष्ट खरी, पण रसिकपणा मूळचा आगत असल्याशिवाय, नुसती विद्वत्ता काव्याला उपयोगी पडत नाही. पंडितांच्या भाषेत संस्कृत शब्द व समास यांचा भरणा बराच आहे. त्याप्रमाणेच, गणमात्रांची जुळणी करण्याकरिता ऋस्वदीर्घांची ओढाताणही त्यांनी पुष्कळच केली आहे. पण एकदरीत त्यांची कविता, विशेषतः त्यांचे श्लोक कानाला गोड लागतात. यामुळेच वामनांचा सुश्लोक प्रसिद्ध आहे.

६ भरताचा शोकः--आपला मुलगा भरत याला राज्य मिळवें, म्हणून कैकयीने दशरथाकडून एका वरानें रामाला वनवासास पाठविलें, व दुसऱ्याने भरताला राज्यप्राप्ति करून दिली. राम वनवासाला गेल्यामुळें दशरथ दुःखानें मरण पावला. भरतानें राज्याचा त्याग करून रामाच्या मागेमागे वनाची वाट धारली. कौसल्या व भरत यांचा शोक या उताऱ्यांत वर्णिला आहे

७ वनक्रीडा-वनसुधा.—म्हणून रुष्णाच्या वनांतील लीलांविषयीं एक सुंदर काव्य वामनांनीं केलें आहे, त्यातील हा उतारा आहे मुलांचें वनांत जाणें डोक्यांत पल्लवाचे तुरे खोंवून गुंजमाळा घालून खेळणें; मोर, माकडें, मेघ इत्यादि सृष्टीतील पदार्थ व प्राणी यांचें त्यांनीं अनुकरण करणें या साध्य, गोष्टी अतिशय सौण्या भाषेत वर्णन केल्या आहे.

८ वेणुवादन-वनसुधेः—प्रमाणेंच वेणुसुधा नांवाचें एक काव्य पंडितांनीं लिहिलें आहे. त्यांतील रुष्णाचें वेणुवादन व बाह्य सृष्टिविर त्याचा झालेला परिणाम ही या उताऱ्यांत वर्णिली आहेत या प्रकारची मनाला चटक लावणारीं वर्णन एकदरींत धोडीच सांपडतील.

तुकाराम.

चरित्रः-- तुकाराम हे पुण्याजवळील देहुगावचे वाणी. त्या गांवीं यांचे वाड-बडील वाणीपणाचा धंदा पिढ्यान्पिढ्या करून व शेजारची आळदी व पढरपूर-च्या वाऱ्या करून रहात. लहानपणापासूनच तुकाराम व त्यांचे बंधु कान्होबा यांना विठोबाच्या भजनाचा नाद लागला, व त्यातच कर्कशा बायको मिळाली व दुष्काळानें व्यापार बुडाला, अशा अनेक कारणांनी ससारातून मन विटून ते विरक्त झाले. पहिल्या पहिल्यानें कधी कीर्तनें ऐकावी व पुढें आपणच करावी, अशामुळें त्यांचें एकदर श्रवण, मनन पुष्कळच झालें होतें ससारांतून मोकळे झाल्यावर त्यांचा बराचसा काळ एकातात, आत्मनिरीक्षणांत गेला व पहिल्यानें मनाला वाटत असलेलें असमाधान दूर होऊन हळुहळू त्यांना आत्म-

विश्वास व समाधान हीं प्राप्त झालीं. साधु, कथा करणारा वाणी ह्मणून अनेकानी त्यांचा छळ केला. पण त्यांच्यासंबंधाने सहसा त्रासाचे उद्गार तुकारामांनीं काढिले नाहींत. कित्येक वेळां मात्र ते वैतागून बोलत व लिहितात. पण त्या वैतागांत देखील या मूर्ख लोकांना आपलें खरें हित कळत नाहीं; यांच्यावर रागावण्यापेक्षां यांची कांय करणेंच जास्त बरें असें त्यांना वाटत असावेसे दिसतें. त्याचे सगुण भक्तिपर अभंग फार प्रेमळ आहेत ते या ठिकाणी घेतले नाहींत. आत्मवृत्त, कवित्व, व सत कोण हे या तीन विषयांसंबंधानें अभंग घेतले आहेत.

९ आत्मवृत्तपर अभंगः—तुकारामाचें लौकिक व आध्यात्मिक चरित्र या अभंगांत थोडक्यांत सांगितलें आहे शेवटचे दोन व त्यासारखे इतर पुष्कळ अभंग तुकाराम यांच्या गाथ्यांत सांपडतात त्यांवरून त्यांच्या ऐहिक वृत्तीतरुणपणीं पुष्कळच बळवान असल्या पाहिजेत व त्यांना मोडा घालून दाबांत ठेवावयाला पुष्कळच कष्ट पडले असले पाहिजेत असें वाटतें. ससाराचा मोह पडलाच नाही तर मग त्यापासून परावृत्त होण्यालाही कांही महत्त्व नाही. पण मोह पडून, देहस्वभाव अनावर आहे हें कळत असतांना, प्रचलानें तो दाबांत ठेवणें आणि इद्रियांच्या आधीन न होता त्यांना आपल्या आधीन ठेवणे यांत खरें साधुपण आहे असें तुकारामांचें म्हणणें आहे.

१० कवित्वः—नामदेवांनी शतकोटी अभंग रचावयाची प्रतिज्ञा केली होती ती पुरी झाली नाही. तेव्हां पुढें विठोबानें तुकारामांच्या स्वप्नांत येऊन आतां तूं ही प्रतिज्ञा पुगी कर असें सांगितलें व तुकारामांला कवित्वाची स्फूर्ती दिली अशी आख्यायिका आहे कविता म्हणजे कांही तरी प्राप्त जुळणें, दला ट आणि 'प' ला 'ष' करणें नव्हे. एखाद्या विचाराची मनाला तळमळ लागल्याशिवाय त्याप्रमाणें हातून आचरण होत नाही व खरा जिव्हाळ्याचा उद्गार तोंडावाटे बाहेर पडत नाहीं. सऱ्या कवितेला स्फूर्ती पाहिजेच; मग विठोबानें स्वप्नांत येऊन जागें केल्यामुळें ती येवो किंवा इतर कशीही येवो.

११ सत कोणः—जगाच्या व इतर साधु म्हणविणाऱ्या पुष्कळ भोंदूंच्या, अनुभवानें खरे सत कोण व खोटे कोण याची पारख तुकारामांना चांगलीच झाली असली पाहिजे तेव्हां त्यांच्या उद्गरांना अनुभवाची किंमत आहे. या विषयावरील अभंगाची निवड करितांना तुकारामांच्या मतानें सत कोणाला म्हणावें व कोणाला म्हणू नये अशा दोन्ही प्रकारचे अभंग निवडले आहेत.

मोरोपंत.

चरित्रः—नानासाहेब पेशव्यांच्या वेळीं चाबुजी नाइक चारामतीकर ह्मणून सावकार होते. त्यांच्या आश्रयास मोरोपंत पराडकर हे असत. ते चांगले व्युत्पन्न असून पुराण सांगत. त्यानीं कविताही पुष्कळ केली आहे. अष्टोत्तरशत रामायणें, मंत्रभागवत, महाभारत हे त्यांचे ग्रंथ बरेच मोठे व प्रसिद्ध आहेत. यांशिवाय सशयरत्नमाला, केका वगैरे स्वतंत्र लहान लहान काव्यें आहेत पंत भगवद्भक्त किंवा संत म्हणून प्रसिद्ध नाहींत त्यांचें आयुष्य सत्सारांतच गेलें तरी पण भक्ताच्या हृदयाचा प्रेमळपणा, त्याची परमेश्वर प्राप्तीविषयी उत्सुकता हे गुण त्यांच्या लहान काव्यांतून चांगलेच दिसतात भारतासारख्या मोठ्या ग्रंथाचें सारांशरूपानें कवितेंत रूपांतर करून मराठी काव्यवाङ्मयांत घेतांनीं मोठीच भर टाकिली आहे. त्यांची भाषा संस्कारयुक्त आहे. शुद्धपणा, नेटकेपणा, ठेका, प्रास, उपमा, दृष्टांत इत्यादी काव्यालंकार, चमकें, श्लेष-कोट्या यांकडे त्यांचें लक्ष विशेष असे. यामुळें त्यांच्या काव्याला एक प्रकारचा कठीणपणा आला आहे. जिव्हाळ्याचा अतःकरणापासून उमटलेला असा शब्द त्यांत क्वचित् प्रसर्ग कदाचित् आढळणार नाही ही गोष्ट खरी. तरी पण मोरोपंताची मोठ्या कवीतच गणना करावी लागेल हें खचित आहे.

१२ शल्यकर्ण-संवादः—कौरवपांडवांच्या युद्धांत भीष्म व द्रोण यांच्या मृत्यूनंतर कौरवसेनेचें आधिपत्य कर्णाकडे आलें, व त्याला अर्जुनाबरोबरीनें युद्ध करितां यावें म्हणून श्रीरुष्ण इतकाच कुशल असा सारथी मद्रदेशचा राजा शल्य याची जोड दुर्बोधनानें करून दिली. पण मी बोलेंत तें कर्णानें सोसलें पाहिजे अशी अट मात्र शल्यानें घातली होती. सारथ्य करीत असतां शल्यानें कर्णाचीं मागिल वरें काढून त्याचा तेजोभंग करण्याचा प्रयत्न केला; तो संवाद या उताऱ्यांत वर्णिला आहे.

१३ केकाः—पावसाळ्यांत मेघांनीं पाऊस पाडून आपली तहान भागवावी या अपेक्षेनें मोर ओरडत असतात. त्याप्रमाणें देवानें आपल्यावर दयेचा पाऊस पाडून आपल्या मनाचें शांतवन करावें अशी कवीची अपेक्षा या काव्यांत वर्णिलेली आहे म्हणून याला केकावली असें म्हटलें आहे. निरनिराळ्या रीतींनीं देवाला

आळविण्याचे प्रकार, त्याच्याशी सलगीचीं भाषणे, उपरोध इत्यादि अनेक रीतींनी आपलें गा-हाणें पतांनीं देवापार्शीं सांगितलें आहे. यांत त्यांच्या मनाचा प्रेमळपणा व उत्कठा हे दोन गुण चांगले व्यक्त झालेले आहेत.

नरहरी.

या कवीविषयी माहिती मिळत नाही.

चिंतामणी पेटकर.

(१८५१-१८७९.)

इयजी शिकावयाला लागलेल्या आमच्या महाराष्ट्रांतील दुसऱ्या पिढीत हे कवी मोडतील. दक्षिणा प्राइझ कमिटीने " गगावर्णन " या विषयावर नवीन काव्य करून सांगितलें होतें, त्यावेळीं जीं दोन काव्ये पसत म्हणून ठरलीं त्यांपैकीं रा. चिंतामणी पेटकर याचें एक होतें हें काव्य सन १८७४ सालीं प्रसिद्ध झालेलें आहे. चिंतामणी पेटकराची वर्णनशैली फार चांगली आहे केवळ कविसंप्रदायाला अनुसरून सृष्टीतील पदार्थांची वर्णनें असावीत तशी नाहीत.

केशवसुत (कृष्णाजी केशव दामले)

(१८६५-१९०६)

कृष्णाजीपत दामले यांचें लहानपणचें शिक्षण पुणें येथील न्यू इंग्लिश स्कूल-मध्ये झालें व पुढें ते खानदेशांत व धारवाडास इग्रजी शाळेंत शिक्षक हेते. यांना कविता करण्याचा नाद बालपणापासूनच होता. इग्रजी शिकत असतां व शाळा सुटल्यावर पुढें वर्डस्वर्थ, शेळी यासारख्या कवींची भावनाप्रधान कविता वाचून त्यांचा ओढा तशा प्रकारची कविता आपल्या मराठी भाषेंत करण्याकडे लागला व १८८५-१९०५ या वीस वर्षांत अशा प्रकारच्या एकदर अजमासें १५० कविता त्यांनीं लिहिल्या आहेत त्यांपैकी कांहीं भाषांतरवजा आहेत, बहुतेक स्वतंत्र आहेत न्यू. इ. स्कुलांतील त्या वेळच्या शिक्षकांच्या वळणानुरूप केशवसुतांच्या कवितेलाही बरेंचसें देशाभिमानाचें वळण मिळालेलें आहे केशवसुतांच्या भाषेंत मार्दव असावें तिनकें नाहीं. पण नव्या कल्पना व जोरकस भाषा हे गुण त्यांच्या एकदर लेखनांत चांगलेच आहेत. अवांचीन मराठी कवितेला जें नवीन वळण लागत आहे तें लावण्याचें श्रेय रे. टिळक व केशवसुत या दोघां कवींनाच द्यावें लागेल. केशवसुतांची कविता कै. हरी नारायण आपटे व रा० सीतागम केशव दामले या दोघांनी निरनिराळी प्रसिद्ध केली आहे.

२० ईश्वराचा ग्रंथः—जग हें एक पुस्तक आहे. परमेश्वरानें निर्माण केलेल्या वस्तु हीं त्याचीं पाने, ती वाचून त्या पुस्तकाचा अभ्यास करावा व परमेश्वराचें हृद्गत समजून घ्यावें; पण लहान मुलें ज्याप्रमाणें पुस्तकांतील चित्रेंच पहात बसतात त्याप्रमाणेंच जगांतल्या चमत्कारिक गोष्टींच्या चमत्काराकडेच आपण लक्ष देतों असा या कवितेचा आशय आहे

२१ फिर्यादः—कवीला कवितेच्या नादानें वेड लाविलें, व ती त्याला सोडून गेल्यावर तो भ्रमिष्ट होऊन तिच्या शोधाकरिता फिरत आहे ही मुख्य कल्पना.

कृष्णशास्त्री चिपळूणकर.

(१८१३-१८७८)

दक्षिणेंत इग्रजी राज्याला सुरुवात झाली त्या काळांत आमच्या इकडे होऊन गेलेल्या विद्वान् मडळींत कृष्णशास्त्री चिपळूणकर याना पुष्कळ वरचें स्थान द्यावयाला पाहिजे. यांना थोरले शास्त्रीबुवा असेंही ह्मणतात. यांचें मूळ शिक्षण सस्कृतांत झालें व बऱ्याच मोठ्या वयाला ते इग्रजी शिकू लागले. इग्रजी शिक्षणाचें महत्त्व त्या काळीं फार थोड्यांनींच ओळखिलें होतें; व त्या थोड्या मडळींत शास्त्रीबुवांची गणना होते. पुणें येथें ट्रेनिंग कॉलेजचे प्रिन्सिपाल, दक्षिणाप्राइझ कमिटीचे चिटणीस वगैरे महत्त्वाच्या जागावर त्यांनी कामें केलीं. त्याप्रमाणेंच साक्रेतिसाचें चरित्र, अरेबियन नाइट्स, अर्थशास्त्राची परिभाषा व कविता लिहून त्यांनी उत्तम प्रकारच्या मराठा वाङ्मयांत भर घातली. त्यांची भाषा प्रौढ शुद्ध व सरळ असते.

१७ मेघान्योक्तीः—उघडपणें एका गोष्टीचें वर्णन करीत असून, सदर्भांनै किंवा अनुरोधानें तें दुसऱ्याच गोष्टीकडे लावतां यावें असा वर्णन करणारा हेतु असेल तर तशा वाक्याला अन्योक्ति असें ह्मणतात या ठिकाणीं मेघ म्हणजे ज्यांच्या मनांत इतराविषयी दया, सहानुभूति इत्यादि गुण असतात असे पुरुष.

परशरामपंत गोडबोले.

इग्रजी अमलांतील पहिल्या दुसऱ्या पिढींतील शास्त्री मडळींनीं जुन्या सस्कृत नाटकांचीं मराठी भाषेंत सुरत भाषांतरें करून मराठी ललितवाङ्मयांत भर घातली या मडळींत परशरामपंत गोडबोले हे एक होते. यांनी उत्तररामचरित्र, व मृच्छकटिक, या नाटकांची भाषांतरें केलीं आहेत. त्याशिवाय वृत्तदर्पण नांवाचे मराठी छंदवृत्तें याविषयी माहिती देणारें एक उत्तम पुस्तक त्यांनीं

लिहिलें होतें. जुन्या कवींच्या काव्यांतून वेंचे काढून त्यांनीं तयार केलेलें 'नवनीत' प्रसिद्ध आहे.

१८ दारिद्र्यः—मृच्छकटिक नाटकांतील नायक चारुदत्त हा पहिल्यानें आमत असून त्याला पुढें दारिद्र्य येतें व पूर्वीप्रमाणें लोकांच्या उपयोगी पडण्याची शक्ति त्याच्या आंगी रहात नाही. आपल्या पूर्वीच्या वैभवाची व हल्लींच्या हीनस्थितीची तुलना करून दारिद्र्यापासून काय तोटे होतात याचें वर्णन चारुदत्तानें केले आहे तें या उताऱ्यांत आहे.

गोविंद वासुदेव कानिटकर.

रा. गोविंद वासुदेव कानिटकर हे कवि, रसिक व विद्याव्यासंगी लेखक म्हणून प्रसिद्ध होते. सरकारी नोकरी सभाळून राहिलेला वेळ हे विद्याव्यासगांत घालवीत. त्यांनीं कवितांशिवाय स्त्रियांची परवशता, गीतांजलिचें भाषांतर व शेक्सपियरचे हॅम्लेटचें भाषांतर इत्यादि ग्रंथ केले आहेत.

रे. टिळक.

चरित्रः--रे नारायण वामन टिळक हे लहानपणीच ख्रिस्ती शाले लहानपणापासून मिशनरी मडळींशीं सहवास झाल्यामुळें अवार्चन इथर्जी कवितेशीं त्यांचा चांगला परिचय होता विशेषतः सृष्टींतील कोमल वस्तु म्हणजे मुलें व फुलें यांबद्दल त्यांना फार वात्सल्य वाटे व म्हणूनच यांना कोणी मुलाफुलांचे कवी अर्हती म्हणतात. यांच्या भाषेत प्रसाद व माधुर्य हे गुण विशेष आहेत.

२३ आंधळा झालों तरः—आपत्ती आल्या ह्मणजे आपण देवाला किंवा देवाला दोष देतो; परंतु देवावर सरोत्तर श्रद्धा असेल तर आपल्यावर आपत्ती

आणण्यातही देवाचा कांहीं तरी गूढ हेतु असेल, आपत्तींतूनही कांहीं तरी बरें निघेल असें त्या मनुष्याला वाटतें आणि असें वाटणें हेंच श्रद्धालुपणाचें लक्षण आहे.

२४ थोडें, थोडें हळु, हळु:--“घटका गेली, पळें गेली, तास वाजे झणाणा” या कवीच्या उक्तिं जी गोष्ट सांगितली आहे तोच याही कवितेचा विषय आहे. “राम कांही म्हणाना” असें जें आमच्या कवीनीं जुन्या साध्या भाषेंत म्हटलें त्याचाच अर्वाचीन तत्वज्ञानाला अनुरूप असा अनुवाद शेवटल्या कडव्यात केला आहे.

२५ रानांत पडलेलें फूल.—या कवितेच्या अखेरच्या कडव्यांत सांगितलेलें तत्त्व तुकारामाच्या शब्दांनीं असेल सांगतां येईल—“ठेविलें अनर्तें तैसेंचि रहावें, चित्ती असों दारें समाधान ”

विनायक.

“विनायका ” ची सर्व कविता नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे. नदीचें पाणी उगमाकडे उधळ असतें, व तिच्या पात्राला आजूबाजूचे ओढे नाले येऊन मिळाले म्हणजे तिचें पात्र खोल गभीर होत जाऊन अखेर अखेरीस तिला संधपणा येतो तसेंच कवीचें किंवा सामान्यतः कोणत्याही माणसाचें मन लहानपणी उधळच असतें. पण जगाचे अनुभव त्या मनाला जसजसे येऊन मिळत जातील तसतसा त्याला गभीरपणा येतो.

तरुलता दत्त.

या बंगाली कवयित्री अगदीं तरुणपणाच वारल्या. पण तेंवढ्या अवधींत त्यांनीं इंग्रजी व फ्रेंच भाषेंत सुंदर कवनें लिहिलीं आहेत. त्या कवनांचें पुस्तक इंग्रजी लेखक एडमंड गॉस यांनीं प्रस्तावना लिहून प्रसिद्ध केले आहे. श्रीरामचरित्रांतील एक दोन प्रसंग व अहिल्या या विषयांवरील त्यांचीं इंग्रजी काव्ये फारच हृदयगम आहेत. “Still barred thy doors ” या कवितेचें हें भाषांतर रा. तांबे कवी यांनीं केलेलें आहे.

राम गणेश गडकरी. (गोविंदाग्रज)

नाटककार, विनोदी लेखक, कवी म्हणून गोविंदाग्रजांची प्रसिद्धी आहे हे लेखक तरुणपणांचे वारले. याच्या विचारांत समाजातील चाली, रूढी यांच्या विरुद्ध तिटकारा उत्पन्न करून विचाराला नवीन दिशा लावण्याची शक्ती आहे. भाषेत मात्र खळखळ फार; ही कर्मा असती तर रा. गडकरी यांचे लेखन जास्त टिकाऊ झाले असते. आहे त्या स्थितीत ते अजून अपक्व आहे असे वाटते.

२८ चुकचुके पाल ही वार्याः—आपण एकाद्या कामाला आरंभ केला, व त्या वेळीं पाल चुकचुकली तर तो अपशकुन झाला असे समजून तेथेच धांवतो. पण अशी शका येणे हे मनाच्या दुर्बलपणाचे लक्षण आहे. आत्मविश्वास असला तर शंका येत नाही आणि अपशकून होत नाही.

माधवानुज.

तत्त्वज्ञानविषयक लेखक महादेव हरी मोडक यांचे हे बंधू यांची स्वतंत्र कविता बरीच आहे. तीपैकी " काव, काव, करिति कावळे " ही कविता येथे घेतली आहे. जीवनक्रमातील एकादें साधें प्रमेय उपमेने, दृष्टांताने, उदाहरणाने जति सांगितलेले असते त्या कवितेला इंग्रजीत Didactic poetry म्हणतात त्यासारख्या कवितेचे हे उत्तम उदाहरण आहे ही कविता २० वर्षांपूर्वी लिहिली होती, तीतील विचार आजच्या काळाला किती लागू पडतात !

३० गीतांजलीचीं भाषांतरेः—बंगाली कवी डॉ. सर रवींद्रनाथ टागोर यांची गीतांजली प्रसिद्ध आहे. या पुस्तकापैकी कांहीं गीतांचे भाषांतर माधवानुजांनी केसरी वर्तमानपत्रांतून सुमारे दहा वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध केले होते. माधवानुजांच्या इतर कवितेबरोबर हल्ली हीहि गीते पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाली आहेत. रवींद्रनाथांच्या काव्यांतील रम्य यांत चांगले उतरले आहे असे मला वाटते. म्हणून त्यांतील कांही गीते या ठिकाणी घेतली आहेत. कै. ह. ना. आपटे व कै. गोविंद बासुदेव कानिटकर यांनीही गीतांजलीचीं भाषांतरे केली आहेत, पण तीं गद्यांत आहेत.

श्री. कृ. कोल्हटकर.

विनोदी लेखक, नाटककार, कादंबरीलेखक व रसिक अशा अनेक रूपानी हे लेखक लोकांच्या परिचयाचे आहेत. याचें "पाऊस" हें काव्य सुमारे वीस वर्षांपूर्वी मासिक मनोरजनांत प्रसिद्ध झालें होतें. त्यांत थोडासा फेर करून हल्लीं तें गीतांपावन या पुस्तकांत छापिलें आहे. पावसासारखी नेहमींच्या परिचयातली गोष्ट, पण थोडासा विचार करून लागलें तर त्यांत देखील केवढा चमत्कार आहे ! तो सामान्य माणसांच्या डोळ्यांना चमत्कार असा वाटत नाही; कवीच्या डोळ्यांना तो चमत्कार आहे, असा प्रत्यय येतो आणि त्यांना रमणीय शब्दांनीं तें आपलें मनोगत व्यक्त करतां येतें, हाच दोघा मधला फरक.

कठिण शब्दांचे अर्थ.

१ महाभारत.

प्रमेयमहानिधि = (मनुष्यानें जगांत कसें वागोंवे, धर्म काय, अधर्म काय इत्यादि) अनेक प्रकारचीं गूढतत्वे ज्यांत सांठविलीं आहेत असा सजिना.

वसौट = वसतिस्थान, वसवटा.

जिव्हार = जिव्हाळा.

गुरुवती = मोठेपणा.

ग्रंथ...ठावो = ग्रथाच्या मोठेपणाची सीमा ज्यांत झाली आहे असा ग्रंथ=उत्तमोत्तम ग्रंथ.

महाबोधीं...दुणावली = तत्त्वज्ञानाच्या ठिकाणीं कोमलपणा आला. तत्त्वज्ञान हें जात्या नीरस आहे. पण महाभारतादि ग्रथांत कथेच्या प्रसंगानें तें सांगितलेलें असल्यामुळें तें सरस झालें आहे.

अवलीळा = सहज.

नावेक = क्षणभर.

बिक = बळ.

सुरवाडलें = पोसलें

भारतीं...अर्थजात = भारतांत सर्व प्रकारच्या अर्थांची समृद्धि झाली.

नव्हाळी = नवेपणा.

माधवी = वसतऋतु.

आदिलापासोनी अपाडें = मूळापासून शेवटापर्यंत.

सानीव = लहानपणा.

२ अर्जुनाचा मोह

आपेंसी = आपोआप.

आथी = (आंगी) धरितात,

आणी गुणलावण्य आथी = ज्यांच्या आंगीं गुण व लावण्य आहेत अशा स्त्रिया.

आणिकी = परकी, सवत.

पाड = योग्यता.

सोमकांत = चंद्राचे किरण पडले असतां द्रवतो असा ज्याच्याविषया
-समज आहे तो मणि

येणें नांदेंचि = या नुसत्या विचारानेंच.

आपणपें = आपलेपण, आत्मविश्वास.

मज आपणपें.....नोहे = माझे मन भावावून गेलें आहे.

५ दासबोधांत काय आहे.

बहुधा = अनेक प्रकारांनी

निरूपिले = फोड करून सांगितले.

निश्चय = निश्चित मत. खरा प्रकार काय आहे याचा विचार करून ठाम
चनविलेले मत.

पंचभूतें = पृथ्वी, आप, तेज, वायु, आकाश हीं पाच मूलतत्त्वे.

कामक्रोधें लिथाडिला = कामक्रोधादि मनोविकारानी ज्याच्या मनांत
गडबड उडवून दिली आहे असा (पुरुष)

७ कृष्णाची वनक्रीडा.

अशनादि = खाण्यापिण्याचे पदार्थ

मेघनीळ = मेघासारखा काळा सांवळा रंग ज्याचा आहे असा श्रीकृष्ण.

वकाभ्यासमुद्रा = बगळ्यासारखे डोळे मिटून जणू काय ध्यान करीत
आहेत अशी मुद्रा

कार्णिका = कमळाचा मध्यभाग.

९ आत्मवृत्तपर अभंग.

वेवसाय = व्यवसाय

पायवणी = सताच्या पायांचा स्पर्श ज्याला झाला आहे असें तीर्थ.

सत्यअसत्यासी...ग्वाही = (मू. अ. शपथ शपथ) = सत्य काय

असत्य काय याची सात्री करून घेतली.

निषधाचा कांहीं पडता आघात = लोकांनी अभंग करून नको असे सांगितले त्यामुळे विघ्न आले, अभंग करण्यांत खड पडला

देवाईल = देऊळ.

येणें चवि सांडिली = या तुकारामानें लाजबीज सगळी सोडली

दिवाण = सरकार.

घरचार = घर किंवा ससार, घर करून कुटुंबवत्सल म्हणून राहणें.

निघोट = पूर्ण, दाट

पाईक = पायांनी चाकरी करणारा शिपाई = पायदळ; घोडेस्वार नव्हे; म्हणून, कनिष्ठ प्रतीचा सेवक. पूर्वीच्या चतुरंग सैन्यांत पाइकांचा दर्जा कनिष्ठ असे.

११ संत कोण.

घायडाव = युक्ती, योग्यता

जिवाचिये साटीं = जिवाची साट केली असता, जीव वेंचिला तर जिवाचें मोल देऊन.

करणी = कृत्रिम रत्न, काच.

मोहरा = एक पदार्थ आहे.

जमान = जामान.

आपंगिता = रक्षण करणारा, संभाळणारा.

भोळिव = भोळेपणा.

१२ शल्यकर्णसंवाद.

यान शीघ्रता = रथ लवकर चालविण्याचें कौशल्य

शूर्प = सुपली, सूप.

जैसैं विष...दे = समुद्रातून १४ रत्ने बाहेर पडली त्यांत एक विष होतें, त्या कथेला अनुलक्षण हें म्हटलें आहे.

घोषयात्रा = पांडव वनवासात असतांना त्यांना आपलें वैभव दाखवावें म्हणून दुर्योधन मुद्दाम तिकडे गेला. त्या प्रसंगी चित्ररथ गधर्व व कौरव यांचें युद्ध होऊन त्यांत कौरवांचा पराभव झाला व मग पांडवांनी त्यांना सोडाविलें.

अहि = सर्प. आहेय = सर्पाचा झालेला.

तो आहेय शरोत्तम = पांडवांनी खाडव वन जाळिलें त्या वेळीं तेथील एक सपांचें कुळ जळून गेलें त्यांतील एक र्ष अर्जुनाचा सूड घेण्याकरिता बाण होऊन कर्णाच्या भात्यांत राहिला होता.

१३ केका.

शोधिले = शुद्ध केले.

आतर = नदी तरून जाण्याकरितां नावाड्याला जो आपण मोबदला देतो तो

असें विदित सदाश्रमींचा = चांगले, सज्जन, लोक असतात त्यांच्या घरीं कसें रहावे हें मला कळतें.

रजोमलिन काय = धुळीनें भरलेलें शरीर

१४ गंगेचा देखावा.

कच्छुप = कांसव

पुलिन = वाळूचें नदीकांड

१५ गंगाप्रवाह.

मलदुष्ट = चिसलामुळें गडूळ झालेलें

१८ दारिद्र्यप्रभाव

देहली = उंवरा

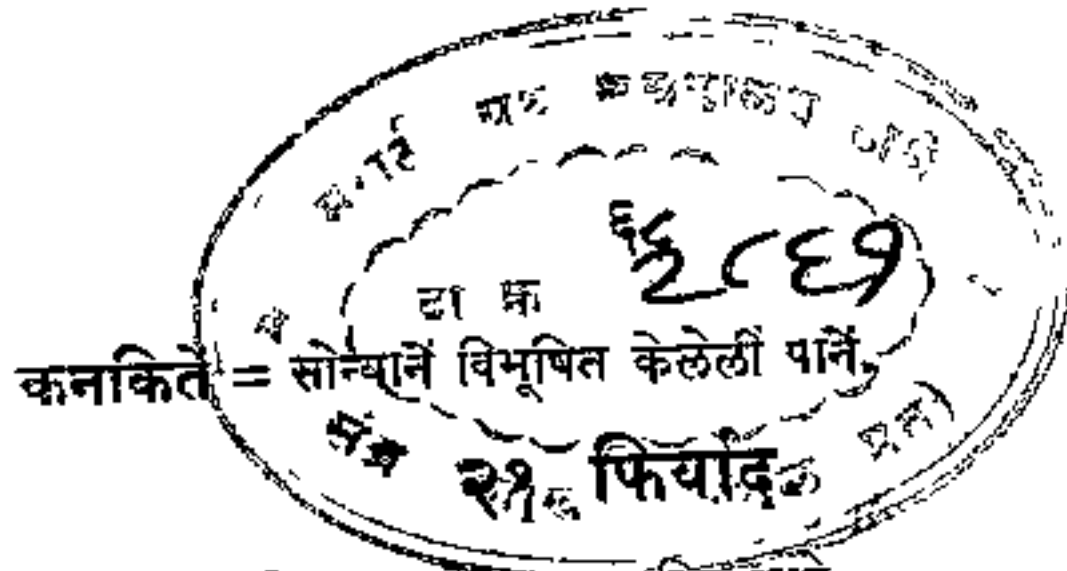
क्षीणार्थ = अर्थ म्हणजे द्रव्य ज्यांत नाहीं असें.

१९ बालकाचें पहिलें विरहदुःख.

Mrs. Hemans या इंग्रजी कवयित्रीच्या A Child's first grief या कवितेचें हें रूपांतर आहे.

२० ईश्वराचा ग्रंथ.

इंग्रजी कवी ड्रमंड याच्या " " Of this fair value " या कवितेचें हें भाषांतर आहे.

कनकिते = सोन्याने विभूषित केलेली पाने,

या कवितेत केशवसुताचे आत्मचरित्र आहे.

याद = दाद, भान.

अंतर्हित झाली = नाहीशी झाली.

साद = हांक

REFBK-0002861

२२ स्फूर्ती.

आपली, समाजाची, राष्ट्राची उन्नति व्हावयाला पाहिजे असेल तर जुन्या कल्पना व रूढी याचा आपल्या मनावर पगडा बसला आहे तो दूर झाला पाहिजे व नवीन कल्पनांचे वेड मनाला लागले पाहिजे. दारुड्याला जशी दारूने क्षिप्त येते तसे वेड नव्या कल्पनांनी मनाला लाविल्याशिवाय त्याप्रमाणे हातून कृति व्हावयाची नाही.

द्यावापृथिवी = पृथ्वी आणि स्वर्ग, सर्व विश्व.

पिपासु = पिण्याची इच्छा करणारे; तहानेलेले.

२४ थोडें थोडें हळुहळू.

सांकडें = सकट.

सदा उसासे तयास भासे = ज्याचे मन काळजीने व्यग्र असेल त्याला काल फार हळू जात आहे असे वाटते

रसा = पृथ्वी.

३० गीतांजली ३४.

लांगल = नांगर.